

# Het jaar **2033**

*Bilderbergconferentie 2015*

V N O NCW

Deze uitgave is verschenen onder auspiciën van  
VNO-NCW

Malietoren, Bezuidenhoutseweg 12

postbus 93002, 2509 AA Den Haag

telefoon 070-3490349

[www.vno-ncw.nl](http://www.vno-ncw.nl)

[www.bilderbergconferentie.nl](http://www.bilderbergconferentie.nl)

interviews: Dorine van Kesteren en Corien Lambregtse

foto's: Jeroen Poortvliet, Jan van de Vel, Marjet van Veelen en Rogier Veldman

eindredactie: David de Nood

2015 VNO-NCW, Den Haag

oorspronkelijke titel: *Het jaar 2033*



# Inhoudsopgave

4

<b>Voorwoord</b>	<b>7</b>
Hans de Boer	
<b>Redactioneel: Kijken naar 2033</b>	<b>9</b>
Eppy Boschma en David de Nood	
<b>Geen vooruitgang zonder wetenschap</b>	<b>15</b>
Louise Fresco	
<b>De last van veel geluk</b>	<b>23</b>
Wim Boonstra	
<b>Er hangt een ‘wolk’ boven de polder</b>	<b>31</b>
Kim Putters	
<b>Het jaar 2033 – een geopolitieke verkenning</b>	<b>41</b>
Jaap de Hoop Scheffer	
<b>De wereld én Nederland in 2033: de horizon van horizontalisering</b>	<b>49</b>
Govert Buijs	
<b>Een posteuropa Europa, zonder Verenigd Koninkrijk</b>	<b>61</b>
Derk Jan Eppink	
<b>Radicale innovaties</b>	<b>71</b>
Yuri van Geest	
<b>Een land van kunstenaars en uitvinders</b>	<b>75</b>
Joep van Lieshout	
<b>De toekomst begint nu</b>	<b>79</b>
Dieuwke Boersma	

<b>‘Investeer in start-ups en jongeren’</b>	<b>85</b>
Stef van Grieken	
<b>‘Het kan nog altijd beter’</b>	<b>91</b>
Jan Aalberts	
<b>‘Ondernemen in 2033? Flexibiliteit, flexibiliteit, flexibiliteit’</b>	<b>97</b>
John Fentener van Vlissingen	
<b>‘Duurzaamheid kan groei en innovatie opleveren’</b>	<b>103</b>
Jan Peter Balkenende en Paulette van Ommen	
<b>‘De mens moet verantwoordelijkheid nemen voor technologie’</b>	<b>111</b>
Jeroen van den Hoven	
Bijlage 1: Thema Bilderbergconferentie 2015	117
Bijlage 2: Programma 53 <sup>ste</sup> Bilderbergconferentie 6-7 februari 2015	122
Bijlage 3: Over de Bilderbergconferentie	124



# Voorwoord

Hoe groeien onze kinderen of kleinkinderen op die dit jaar – in 2015 – geboren worden? Hoe ziet hun leefwereld eruit als zij achttien jaar later – in 2033 – geacht worden op eigen benen te staan? We leven in een snelle tijd, en ontwikkelingen vallen over elkaar heen. Tegelijkertijd nemen we de verschillen het beste waar door van de ene generatie naar de andere generatie te kijken. Welke innovaties en veranderingen spelen zich vandaag de dag nog af aan de randen van onze waarneming, maar zullen hun impact ten volle hebben op de volgende generatie? Deze prikkelende thematiek is dit jaar onderwerp van gesprek tijdens de drieënvijftigste Bilderbergconferentie. Het thema ‘het jaar 2033’ staat centraal. In dit boekje geven wetenschappers, ondernemers, schrijvers, politici en kunstenaars – jong en oud – hun zienswijze.

De bijdragen zijn zeer uiteenlopend en dagen ons als lezers uit om het leven tot aan, en in 2033 te doordenken. De rode draad in dit boek is dat we er niet klakkeloos van uit kunnen gaan dat de volgende generatie opgroeit in dezelfde stabiliteit en voorspoed als de generatie kinderen die dit jaar achttien wordt. Daarvoor moet nog heel wat gebeuren, maar het *kán* wel!

7

Ik zelf draag uit dat het onze ambitie moet zijn om Nederland tot het meest welvarende land ter wereld te maken en dat we ons land als een open, innovatieve, duurzame en fijn leefbare samenleving moeten positioneren in de wereld. Zo moeten we gekend, herkend en erkend zijn. Daar moeten we hard voor werken en ons met durf en creativiteit op het wereldtoneel laten zien. In 2033 zal een hele nieuwe generatie dat harde werken, die durf en creativiteit normaal vinden, zo denk ik. En ik hoop ook iets, namelijk dat geopolitieke ontwikkelingen op wereldschaal, waarop we slechts beperkt invloed hebben, niet al te veel roet in ons ambitieuze eten gooien.

Vanuit hun eigen expertise nemen de schrijvers en geïnterviewden u in deze uitgave mee in hun verwachtingen rondom ondernemerschap, zingeving, economie en sociaal maatschappelijke ontwikkeling. Met prikkelende bijdragen en beelden over een heel scala aan onderwerpen waaronder de polder, de ‘cloud’ en de rol van kunstenaars, uitvinders en creatieve geesten.

Met veel genoegen bied ik u deze publicatie aan als onze bijdrage aan uw voorbereiding van de conferentie, die ook dit jaar plaatsvindt in Hotel de Bilderberg in Oosterbeek op 6 en 7 februari 2015.

*Hans de Boer, voorzitter VNO-NCW*





# Redactioneel: 'Kijken naar 2033'

*Eppy Boschma* (1972) is secretaris levensbeschouwing en ondernemen bij VNO-NCW en MKB-Nederland. Daarvoor werkte zij onder meer voor het Ministerie van Algemene Zaken en was zij politiek assistent van voormalig Minister Donner.

*David de Nood* (1979) is secretaris e-informatiebeleid/ict bij VNO-NCW en MKB-Nederland. In die portefeuille vallen onder meer de onderwerpen privacy, disruptieve ICT ontwikkelingen en algeheel ICT-beleid.

9

## **‘Introductie van nieuwe technologieën kan werkgelegenheid doen verdwijnen en werkgelegenheid scheppen. Volgens een recente studie<sup>1</sup> zal circa de helft van de bedrijvensector, gemeten in geboden werkgelegenheid, kunnen profiteren van arbeidsbesparende informatietechnologie’.**

Het had een recente uitspraak van Minister Asscher van Sociale Zaken en Werkgelegenheid kunnen zijn. Het citaat is echter afkomstig uit de publicatie van het NCW ten behoeve van de Bilderbergconferentie 1987 getiteld ‘Kijken naar de toekomst!’. De discussies van destijds blijken minder achterhaald dan de achtentwintig jaren tussen die conferentie en onze bijeenkomst in 2015 doen vermoeden.

Ook toen werd met het oog op de toekomst al gesproken over de toenemende individualisering, automatisering, opkomende vergrijzing, vergroening, hoge collectieve uitgaven en de noodzaak om te komen tot een terugtrekkende, kleinere en soberder overheid. Er werd gepleit voor meer flexibele arbeid en het her-, om- en bijscholen van de beroepsbevolking via volwasseneneducatie. Vraagstukken die vandaag de dag relevanter zijn dan ooit.

In grote lijnen laat de toekomst zich kennelijk in een zekere mate voorspellen. Paradoxaal genoeg kunnen we uit het boek van 1987 ook concluderen dat ontwikkelingen die minder ver in de toekomst liggen soms juist moeilijker zijn te voorzien. Een dergelijke ‘Zwarte Zwaan’ – een gebeurtenis met majeure impact die we collectief niet zien aankomen omdat deze gewoonweg niet binnen ons referentiekader past – was bijvoorbeeld de val van de Berlijnse Muur, nog geen drie jaar na de conferentie in 1987. Meer recente Zwarte Zwanen zijn de snelle opkomst van het internet, de snelheid waarmee technologische vernieuwing wordt toegepast en ook de hevigheid waarmee de situatie in en rondom de Oekraïne zich ontwikkelt aan de Europese grenzen.

### **Anticiperen**

‘Kijken naar de toekomst’ staat in 2015 wederom centraal tijdens de Bilderbergconferentie met als thema ‘het jaar 2033’. Hoe ziet de wereld

---

1 Ministerie van Sociale Zaken en werkgelegenheid: “Informatietechnologie en werkgelegenheid, inzichten en vooruitzichten”, juni 1986

er dan uit? Het jaar waarin de mensen die in 2015 geboren worden, de volwassen leeftijd bereiken. De uitdaging is om een voorstelling te maken van de wereld anno 2033 waarin die nieuwe generatie volwassenen dan zal leren, werken en zin zal geven aan het bestaan. Een periode waarin het hoogtepunt van de vergrijzing achter ons ligt en technologische ontwikkeling zoveel sneller plaatsvindt, dat het moeilijk is voor te stellen hoe groot de impact daarvan zal zijn op ons leven. Valt daar nu al wat over te zeggen?

Govert Buijs stelt van wel en reikt ons vanuit een historisch perspectief een aantal megatrends aan waarin hij teruggaat naar de tijd van Kerkvader Augustinus. Hij toont aan dat de verhoudingen in onze samenleving steeds horizontaler worden. Yuri van Geest kijkt vanuit de technologie door naar 2033 en ziet biotechnologie, nanotechnologie, robots en kunstmatige intelligentie convergeren, hetgeen ongekende fundamentele ethische vraagstukken opwerpt.

Dát we op al deze veranderingen – megatrends en concrete technologische disrupties – moeten anticiperen, staat voor vrijwel alle schrijvers in deze publicatie buiten kijf.

Die anticipatie is voor ondernemers een tweede natuur: zo kunnen zij zo goed mogelijk inspelen op de businesskansen die nieuwe ontwikkelingen met zich mee brengen. *“De beste manier om de toekomst te voorspellen is om deze zelf te creëren”* schrijft Dieuwke Boersma, die een concreet vergezicht schetst van intelligente systemen die ons leven thuis, tijdens werk, onderweg en tijdens recreatie aangenamer maken. Meerdere schrijvers verwachten die faciliterende werking van technologie overigens en zien dat het leven in 2033 nog meer om geluk, gezondheid, zelfexpressie, zorg, creativiteit en kunst zal en kán draaien dan nu. Kunstenaar Joep van Lieshout ziet dan ook *“een land van kunstenaars en uitvinders”* voor zich.

Tegelijkertijd waarschuwt Jeroen van den Hoven ons alert te blijven, en al tijdens het proces van innovatie ethische vraagstukken te adresseren. Juist innovaties als synthetische biologie, robotica en allerlei internettoepassingen zijn zo revolutionair en volgen elkaar dusdanig snel op dat dit een unheimisch gevoel kan geven hetgeen innovatie op den duur belemmert. Hij spreekt de noodzaak uit tot maatschappelijk verantwoord innoveren. *“Als we zelfrijdende auto’s maken, wie stellen we verantwoordelijk als er toch een ongeluk gebeurt? Wie is er verantwoordelijk voor de drones die op een bepaald moment ‘beslissen’ een doel te beschieten?”* Al dat soort vragen moeten we vooraf bedenken én beantwoorden voor we iets maken, en al doende moeten we blijven nadenken en heroverwegen.

## Geopolitiek

Wat voor de relatief wendbare ondernemers geldt – anticipeer goed en probeer invloed uit te oefenen op de toekomst – gaat in geopolitieke zin ook op voor Nationale Staten en Europa als geheel. Neem de verschuivende balans op het gebied van religie en de politiek-strategische koers van veel landen in ogenschouw en realiseer dat de politiek van uitsluitend de ratio en van *soft power* niet langer een optie is.

*“Als we vooruitkijken naar de wereld anno 2033, is één ding zeker: Europa – het Westen in politieke en sociaal-culturele zin – geeft dan niet meer de toon aan in de wereld”,* schrijft Jaap de Hoop Scheffer. *“Europa is op dit moment een financieel-economische reus, een politieke adolescent en een militaire pygmeë. Om serieus mee te kunnen doen in de wereld van 2033 is het noodzakelijk dat die adolescent opgroeit tot een volwassene”.*

Europa zal opnieuw moeten leren denken in termen van machtsbalans en afschrikking en soms omwille van vrede en stabiliteit pragmatisch politieke compromissen moeten sluiten, ook als dit soms schuurt met onze morele kaders.

## Geluk

Op de keper beschouwd, dragen de meeste bijdragen in het boek optimisme uit. Hoewel Nederland voor grote opgaven staat, moeten en kunnen we voortbouwen op onze goede uitgangspositie. Louise Fresco beschrijft dat resultaten van onze wetenschap en technologische vooruitgang van de afgelopen eeuw grond bieden voor optimisme over vraagstukken van duurzaamheid, gezondheid en energie. Wim Boonstra schetst in zijn stuk een bloeiend Nederland in 2033 waarin het welvaartsniveau aanzienlijk hoger ligt, maar waarvoor de basis al in 2015 aanwezig was. De eerder genoemde factoren als gezondheid, creativiteit, vrije tijd, zorg, flexibiliteit en ontplooiingskansen zijn tegen die tijd ook indicatoren voor welvaart.

Als we die welvaart willen behalen, zullen we wel – zoals Kim Putters opwerpt – van blik moeten wisselen: niet langer past de bestendinging van instituties en collectieve arrangementen uit andere tijden bij het hedendaagse snel veranderende leven. We moeten bewegen naar een participatiesamenleving die de behoeften van mensen centraal stelt en hen vaardigheden aanleert en daarmee wendbaarheid als zekerheid oplevert. Daar lijkt het aanknopingspunt te liggen voor een volgende generatie instituties, overheden, politici, bedrijven en de polder zelf.

Naast intelligent vooruitkijken, goed morele afwegingen maken, instituties herijken en doortastend handelen – de adagia om de kinderen van 2015 minimaal dezelfde vrijheden en kansen te kunnen bieden als de kinderen

die in dit jaar volwassen worden – introduceert Boonstra nog aanvullend de factor ‘geluk’. Terugkijkend vanuit 2033 blijkt in zijn scenario een Zwarte Zwaan, te weten een serieuze overstroming in 2018, onze ‘redding’ te zijn: het grootse Deltaplan dat daardoor wordt opgestart creëert een enorme impuls voor de binnenlandse economie, maar ook voor de export van diensten en producten. “*We hadden achteraf gezien last van veel geluk*” waardoor we in 2033 nog steeds een rijk en welvarend land zijn aldus Boonstra.

### Conclusie: “positief, mits”...

Terug naar ons begin, de conferentie in 1987. Daar werd geconcludeerd dat men naar de toekomst verschillende grondhoudingen kan aannemen. Tussen de twee uiterste grondhoudingen – de één die ervan uit gaat dat problemen in de toekomst vanzelf worden opgelost door technologische ontwikkelingen en economische groei, en de ander die ervan uit gaat dat alle problemen alleen maar erger worden, staan twee tussenposities: “positief mits” en “negatief tenzij”. Met overtuiging kunnen we zeggen dat door alle bijdragen de tussenpositie “positief mits” heen klinkt. De toekomst als kans in plaats van bedreiging!

Ten slotte: welke ontwikkeling zien we dan in deze editie van de Bilderbergconferentie over het hoofd? Welke Zwaan dient zich binnen tien jaar aan? Iets op het gebied van de ruimte?

13

Opvallend is in ieder geval dat in de diverse bijdragen in deze publicatie de ruimte niet expliciet genoemd is. Juist nu overheden in Azië, Europa en de VS zich weer meer richten op een verkenning van de ruimte. En terwijl er een aantal particuliere projecten speelt, zoals het Nederlandse Mars One, met het doel om in 2025 een ruimtekolonie op de planeet Mars te vestigen.

Zal commerciële ruimtevaart voor 2033 een brede start maken, bijvoorbeeld doordat grondstoffen op de Maan beter en goedkoper voorhanden zijn dan op de Aarde? Wordt tussen nu en 2033 een eerste kind geboren dat niet de Aarde als geboorteplaneet heeft? Wat zal het besef dat de mens ook buiten de Aarde kan leven voor gevolgen hebben voor ons eigen wereldbeeld?

Eén ding is zeker, de tijd tikt door. Veranderingen zullen op ons afkomen, sommige voorzienbaar, andere ongewis. Maar dat wij ons erop moeten voorbereiden is helder. Als we daar werk van maken, liggen er volop kansen!



# Geen vooruitgang zonder wetenschap

Louise Fresco

*Louise Fresco* (1952) is voorzitter van de Raad van Bestuur van Wageningen UR en hoogleraar van Wageningen Universiteit. Hiervoor beleefde zij een lange, internationale carrière bij onder meer de FAO in Rome. Zij is lid van de KNAW, kroonlid van de Sociaal-Economische Raad en bestuurslid van het Koninklijk Concertgebouworkest.

15

**Gefeliciteerd Maureen, Hugo, Zheng, Vere en Pablo met jullie 18<sup>e</sup> verjaardag in 2033. In jullie wereld zijn nu 8,5 miljard mensen en daarvan woont 63 procent in Azië. Het aantal megasteden is verdubbeld tot 91 en waarschijnlijk woont tegen die tijd 75 procent van de wereldbevolking in een stad. Dat is een zekerheid, maar hoe zal jullie wereld er verder uitzien?**

Het lastige met voorspellen is dat je geneigd bent om uit te gaan van wat we nu weten. We extrapoleren de huidige – bekende – technische, economische en sociale ontwikkelingen. Was dat aan het eind van de 19<sup>e</sup> eeuw gedaan voor bijvoorbeeld Londen, dan was het grootste probleem de paardenmest geweest. Al het vervoer in de stad liep immers via deze viervoeters en de groei van de stad voorspelde een rampzalig scenario met stank, ziekten en centimeters dikke lagen mest. Het ging anders. Het autoverkeer kwam op, de elektrische tram, de metro... Elk ook weer met eigen problemen en mogelijkheden, die nu om een rationele oplossing vragen: binnensteden worden autoluw en auto's zijn al een stuk schoner.

16

Kijkend naar de steden anno 2015, dan is de voedselvoorziening een van de grootste vraagstukken. Zeker in de megasteden van nu en de toekomst is er een groot logistiek probleem om het voedsel op tijd en in voldoende mate op de distributiepunten te krijgen. Nachtelijke files van vrachtverkeer zijn het gevolg. Dat zal toenemen, al wordt uitgegaan van de huidige organisatie van de voedselproductie via kleine bedrijven op het platteland en tal van schakels om het bij de consument te krijgen. En bij een ontvolkend platteland en geen belangstelling voor landbouw bij jonge generaties lijkt in de wereld van 2033 de voedselzekerheid het grootste probleem te worden.

Het beeld zou nog zwarter kunnen zijn. Immers, niet alleen verdwijnen de boeren uit het beeld en verhuizen ze naar de stad, waar immers werkgelegenheid en inkomen is te verwerven, maar tal van andere vraagstukken zullen de voedselproductie teisteren. De uitdijende steden liggen veelal in vruchtbare rivierdelta's aan de kust. Ze liggen dus op eersteklas landbouwgrond. Het landbouwareaal op de wereld is beperkt, al is er nog wel een wereld te winnen in Rusland en Afrika. Daar komt bij dat voor voedselproductie zoet water nodig is en dat wordt een beperkende factor. Zozeer zelfs dat de waterkwestie alle andere vraagstukken zou kunnen overschaduwden. En bij een doemscenario, hoort ook het mineralenvraagstuk: fosfaat, nitraat, gewasbeschermingsmiddelen, fossiele brandstof. Allemaal eindig.



Wat zal de omgeving zijn van de achttienjarige in 2033? Wat wordt het stadsklimaat in de uitgestrekte megasteden? Met die tientallen miljoenen mensen op een kluitje in een stenen omgeving, met hun miljoenen auto's en hun massale afvalstromen, en wat te denken van de op drift geraakte Afrikanen, die nu al kloppen aan de poorten van Europa. Hoe tolerant zal de wereld van 2033 zijn en hoe eerlijk zal de welvaart zijn verdeeld in die megasteden. De situatie anno 2015 lijkt wat dat betreft slechts de voorbode van een conflictrijke wereld, waarvan de contouren zich nu al aftekenen. De toekomst van de baby van 2015 lijkt dus niet al te rooskleurig, als de huidige ontwikkeling wordt geëxtrapoleerd.

### Veel bereikt

De huidige generaties in het Westen bekijken wetenschappelijke ontwikkelingen met argwaan. Mogelijke oplossingen worden afgeschilderd als rampzalige ontwikkeling en zelfs als oorzaak van nog meer ellende. De ironie is dat de generaties die het meest profiteerden van de wetenschappelijke vooruitgang het meest wantrouwend staan tegenover de wetenschap. Alsof ze het geloof in wetenschap als motor van de vooruitgang zijn kwijtgespeeld.

De geschiedenis geeft daartoe geen aanleiding, maar het zit in onze aard om de toekomst met wantrouwen en vrees tegemoet te zien. Evolutionair gezien is het een goede eigenschap om waarschuwingen en zorgen serieuzer te nemen dan optimistische boodschappen. Immers als je de potentiële leeuw vermijdt en hij blijkt er niet te zijn gaat er niet zoveel mis, maar als je de potentiële leeuw negeert dan loopt het minder goed af als hij er wel blijkt te zijn.

Er is alle aanleiding om te vermoeden dat het bovenstaande beeld geen werkelijkheid wordt. De afgelopen eeuw is er – dankzij de wetenschap en technologie, wereldwijd veel bereikt. De gemiddelde leeftijd is toegenomen en de kindersterfte is afgenomen. De inkomens – hoewel nog ongelijk verdeeld – zijn wereldwijd fors gestegen en daarmee de welvaart in vrijwel alle delen van de wereld. Het percentage mensen dat in armoede en honger leeft is lager dan ooit te voren. De Verenigde Naties schatten zelfs dat de armoede de afgelopen vijftig jaar verder is teruggedrongen dan in de vijf voorgaande eeuwen, hetgeen overigens onverlet laat dat het er nog teveel zijn. De geletterdheid is gestegen en wereldwijd neemt de toegang tot informatiebronnen, ook dankzij de internetontwikkeling toe.

De ontwikkeling van voedselproductie gedurende de laatste eeuw biedt ook geen aanleiding tot een somber toekomstbeeld. In de moderne landbouwlanden, zoals Nederland, is de productie in alle sectoren

verveelvoudigd en is de prijs gedaald. Tegelijkertijd is er sinds de jaren zestig vooruitgang geboekt op het terrein van watergebruik, input van meststoffen en inzet van gewasbestrijdingsmiddelen. Een kilo tomaat in de kas in het Westland kost maar 4 tot 6 liter water, per vierkante meter kas wordt zo'n tachtig kilo geoogst. In de minder moderne tuinbouwgebieden met teelt in de volle grond kost een kilo tomaat tientallen liters water en wordt een fractie geoogst van wat het Westland presteert. Het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen in de Nederlandse kassen is tot een minimum gereduceerd. Er is bijna sprake van biologische teelt. Daarbij komt dat het energiegebruik in de kassen sterk is gereduceerd, zozeer dat op korte termijn kassen daadwerkelijk energieleverancier zullen worden. In hetzelfde kassysteem is de dure, monotone en zware arbeid vervangen door slimme robots die oogsten, verpotten, controleren op ziektes en gericht ingrijpen.

### Hoogtechnologische voedselproductie

De beschermde teelsystemen zijn de systemen van de toekomst, die een deel van de gebondenheid aan de schaarse landbouwgronden opheffen. Het zijn systemen die in het hartje van de megasteden en gewone metropolen een plaats zullen krijgen: dicht bij de consumenten. Onze achttienjarige in 2033 is wellicht werkzaam in deze moderne hoogtechnologische voedselproductie, niet op het platteland waar hij niet wil wonen, maar gewoon bij hem in de stad. Nu nog staan de kassen uitgestrekt over grote oppervlaktes, maar ook dat zal in 2033 verleden tijd zijn. Moderne lichtsystemen, energiearm en heel precies afgestemd op de lichtbehoefte van het gewas, zullen in verticale productiesystemen, deels onder de grond, zorgen voor optimale productieomstandigheden, die worden beheerd vanuit hoogtechnologische controlrooms. Onze kennis van de plant, de fysiologie, de inhoudstoffen en de erfelijke eigenschappen is zo ver ontwikkeld dat de groenten en vruchten jaar rond beschikbaar zullen zijn en niet aan smaak of gezondheid hebben ingeboet. Integendeel. De kennis van de teelt en het gewas is zover toegenomen dat de inhoudstoffen beter zijn toegesneden op gezonde diëten van de bevolking van 2033.

De jonge man of vrouw van 2033 kijkt met verbazing terug naar het begin van de eeuw toen men een robot niet als nuttig hulpmiddel zag, maar als een ontmenselijking van de voedselproductie. En doordat een deel van voedselproductie in de steden plaatsvindt weet elke consument weer waar zijn tomaat, sla of appel vandaan komt. Ook in de buitengebieden, waar uiteraard nog vollegrondsteelt is gesitueerd – voor bulkkoolhydraten, zoals rijst, aardappel of tarwe en een deel van de veehouderij – zal precisielandbouw, dankzij robotisering, informatietechnologie en geografische informatiesystemen nog meer perspectief bieden voor de nieuwe generaties dan nu al het geval is.

Het gaat in de productiesystemen van de toekomst niet alleen om de voedingsproducten: de gehele plant zal worden gebruikt: voor energie, voor farmaceutische doeleinden en voor productie van kunststoffen. Het worden integrale productielijnen met betaalbare, goede en duurzame producten.

In 2033 zal de vraag naar dierlijke eiwitten niet zijn afgenomen, maar wereldwijd is er meer aandacht gekomen voor het dierenwelzijn en diergezondheid. Hoogtechnologische individuele herkenningssystemen zorgen ervoor dat ook in grootschalige productieomstandigheden de dieren als individu herkenbaar blijven en kunnen functioneren. De systemen spelen in op de natuurlijke gedragswensen van de dieren. Massaal ruimtebeslag in de buitenlucht is daardoor niet meer nodig. De melkrobot van nu is nog maar een voorbode van wat er in 2033 voorhanden zal zijn. De moderne stalsystemen houden ziektes buiten de deur, zorgen voor comfortabele leefomstandigheden en optimale groeiomstandigheden. Deze systemen zullen eveneens dichtbij of in de steden zijn te vinden en ook hier is het werken in de technologisch hoogstaande productiefaciliteit een uitdaging voor de jongeren van 2033.

De systemen zijn schoon en de uitstoot van broeikasgassen is tot een minimum beperkt. De meststromen dragen bij aan de energievoorziening van de bedrijven en de CO<sub>2</sub>-uitstoot van andere productiefaciliteiten wordt ingezet om de plantaardige productie op peil te brengen. Klimaatneutrale grootschalige stadslandbouw is een gegeven in de steden van de toekomst.

19

Dat brengt ons bij de energievoorziening in 2033. Die ziet er heel anders uit dan wat we nu kennen, of misschien wel voor kunnen stellen. De wegen worden 's nachts verlicht door lichtgevende algen en wieren, die CO<sub>2</sub> vastleggen in plaats van uitstoten. Ook zijn er verlichtingssytemen die direct uit planten de stroom halen. Alle huizen zijn voorzien van organische zonnecellen die zijn gebaseerd op de fotosynthese van plantaardige organismen. Grote centrale energienetwerken zijn er alleen nog als back up bij grootschalige storingen. De stad van 2033 is voor haar verwarming en verlichting klimaatneutraal. De steden worden energierijk.

### Gezonde keuze

En dan de gezondheid. Over 18 jaar zal onze kennis van de relatie tussen voeding, gezondheid en lifestyle enorm zijn toegenomen. Dat zal 'evidence based' kennis zijn die onderscheid maakt tussen de eigenschappen van elk individu afzonderlijk. Dankzij toepassingen uit de informatietechnologie weet elk individu precies wat wel en niet gezond is voor hem of haar. Individuele, digitale gezondheidspaspoorten worden niet langer gezien als mogelijk inbreuk op de privacy, maar als zinvol nuttig hulpmiddel. Ook bij de

aankopen in de supermarkten – veelal online – helpt het paspoort de juiste gezonde, maar ook smakelijke – keuzes te maken.

Al met al is er alle reden voor optimisme. De geschiedenis laat zien wat het menselijk vernuft, onze wetenschappelijke nieuwsgierigheid en technologische talenten vermogen. Ondanks de groei van de wereldbevolking, of misschien wel dankzij de groei van de wereldbevolking, zullen nieuwe en onverwachte oplossingen mogelijk worden. Niet alleen in de megasteden, maar ook in de gebieden die nu nog achterblijven. De grote migratiegolven zullen daardoor afnemen en deze bron van mogelijke conflicten zal daardoor verdampen. Nieuwe, nu nog niet bekende technologie en kennis zal worden ontwikkeld en daardoor zullen nieuwe mogelijkheden ontstaan om aan de behoeften van de groeiende wereldbevolking te voldoen. Zij zullen ook het leven van de stedelijke bevolking aangenaam maken. Deze nieuwe ontwikkelingen zullen leiden tot een nieuw vertrouwen in de wetenschap en technologie die in dialoog met de samenleving worden ontwikkeld.

De achttienjarige van 2033 kan in een welvarende vreedzame wereld leven en hij kan het onderwijs volgen dat hij wil, waar hij wil en wanneer hij wil. Alle universiteiten zijn voor de moderne jongere via de digitale technologie bereikbaar en beschikbaar en medestudenten komen van alle continenten. Ook dat draagt bij tot begrip en verdraagzaamheid.

Vanuit de kennis van de biologie, de kennis van de landbouw en landbouwsystemen en de mogelijkheden is er alle reden voor optimisme. Zijn er dan geen zorgen? Welzeker, de zorgen zijn dat we ons in het westen afwenden van de geweldige technologische mogelijkheden in het domein van de voeding en daarbij kansen laten liggen.

### Fotosynthese

Doemdenken is een luxe is die we ons gewoonweg niet kunnen veroorloven. Maar doemdenken is wetenschappelijk ook niet valide. De voorbije vijftig jaar is de wereldbevolking verdubbeld en toch is het aantal beschikbare calorieën per hoofd met een kwart gestegen. Dat is uitsluitend te danken aan de verbetering van de landbouw. In geen enkele sector steeg de productiviteit zo spectaculair. Alleen al met de bestaande productietechnieken is nog zoveel meer te doen. Maar los van die bestaande technieken zitten er ook interessante nieuwigheden aan te komen.

Eén van de interessantste denkrichtingen is fotosynthese, het basisproces van alle leven op aarde. Planten gebruiken zonlicht om voedingsstoffen te produceren. Maar dat gebeurt op een heel inefficiënte manier. Planten

gebruiken maar een paar procent van het zonlicht. Bekend is dat sommige planten een hogere efficiency hebben dan andere. Hoe komt dat en kunnen we in de veredeling daar iets mee? Dat is zo'n perspectief dat we moeten uitwerken.

De opname van stikstof in planten is een ander, gelijksoortig verhaal. Stikstof zit natuurlijk in kunstmest, maar ook gewoon in de lucht. Er zijn planten die via symbiose met een bacterie die stikstof direct uit de lucht kunnen halen. Hoe dat precies werkt is een ingewikkeld vraagstuk, maar wel spannend en potentieel geweldig ontregelend. Want als planten straks zelf meststoffen worden, heb je geen kunstmestindustrie meer nodig.

### DNA-knopjes

Maar er liggen meer revolutionaire kansen. Die komen voort uit het aan- en uitschakelen van individuele genen die al aanwezig zijn in planten. Dankzij de ontrafeling van het DNA van planten wordt steeds bekend welk gen waarvoor dient. Maar sommige 'knopjes', genen die bijvoorbeeld eiwitten en ijzer zouden kunnen aanmaken, staan om evolutionaire redenen uitgeschakeld. Als je die opnieuw aanzet, maak je de voedingswaarde van die planten natuurlijk een stuk interessanter. Maatschappelijk is zo iets wellicht ook veel aanvaardbaarder dan genetisch gemodificeerde organismen (ggo's), omdat je dan niet langer genen van buitenaf binnenbrengt in een plant. Genetisch modificatie zou zo wel eens heel erg 'old school' kunnen blijken.

Beste Maureen, Hugo, Zheng, Vere en Pablo, deze science fiction van 2015 is voor jullie in 2033 realiteit. Dat komt door de inzet van wetenschappers in onze tijd en een goede dialoog met de samenleving. Jullie kunnen die wetenschap en de samenleving weer verder brengen, want er is veel meer mogelijk dan wij in 2015 dachten en nog veel meer dan jullie in 2033 denken. Dat is ook voor jullie generatie weer een uitdaging en dat maakt wetenschap zo spannend.



# De last van veel geluk

Wim Boonstra

*Wim Boonstra* (1958) is hoofd van het Directoraat Kennis en Economisch Onderzoek en Chef-econoom van Rabobank Nederland te Utrecht. Hij is verantwoordelijk voor het economisch onderzoek. Naast zijn functie bij de Rabobank is hij Bijzonder Hoogleraar Economische en Monetaire Politiek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, verbonden aan de Faculteit der Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde.

23

**In welke wereld leven onze kleinkinderen in 2033? Het beantwoorden van die vraag vergt een beetje fantasie en verregaande aannames. Eén verkeerde voorspelling over een oorlog, een ziekte of een doorbraak-innovatie volstaat om een toekomstperspectief te schetsen dat over 20 jaar volkomen kolderiek aandoet. Daarom kies ik in dit essay een wat andere invalshoek. Ik begin met het schetsen van een mogelijk en naar mijn mening wenselijk toekomstperspectief. Vervolgens ga ik in op de vraag: hoe zijn onze (klein)kinderen in 2033 zover gekomen?**

### De toekomst

Onze (klein)kinderen kennen over een kleine 20 jaar een aanmerkelijk hoger welvaartsniveau dan wij in 2015. Alleen wordt dat niet meer afgemeten aan het bruto binnenlands product per hoofd van de bevolking, ofwel het bbp per capita. Al in 2015 was al duidelijk dat dit toen nog maar 70 jaar oude begrip geen adequate welvaartsmaatstaf meer was. In 2033 is het bbp per capita in de ontwikkelde wereld nog slechts een beperkt onderdeel van de oordeelsvorming over het nationale welzijn. Daarin zitten verder ook maatstaven voor geluksbeleving, gezondheid, energie- en grondstoffefficiency, vrije tijd, vrijwilligerswerk en ontplooiingskansen.

De wereld kent anno 2033 nog steeds een hoge mate van internationale interactie. De globalisering heeft zich in de achterliggende jaren doorgezet en steeds meer landen hebben zich aangesloten. Vrijhandel heeft de economische groei wereldwijd aangejaagd en een enorme bijdrage geleverd aan ons nationale welzijn. India heeft zich in navolging van China ontpopt als een economische en politieke wereldmacht van de eerste orde. Maar parallel aan deze globalisering heeft zich een nieuwe lokalisering voltrokken. Deze is bijvoorbeeld goed zichtbaar in de energievoorziening. Op iedere woning bevinden zich inmiddels zonnepanelen. Deze voorzien, samen met wind- en getijde energie en biomassa, in de gehele energiebehoefte. Het fossiele energie- en grondstoffenverbruik is drastisch afgenomen, omdat de circulaire economie, waarin vrijwel alles wordt hergebruikt, een hoge vlucht heeft genomen. Mensen hebben zeeën van vrije tijd en tijd voor zorgtaken, omdat robots het grootste deel van zwaar, routinematig en smerig werk voor hun rekening nemen. De in 2014 door minister Asscher verwoorde angst dat robots veel banen zouden gaan vernietigen is anno 2033 namelijk volledig uitgekomen. Dit tot grote tevredenheid van de gehele bevolking. Suf, zwaar en routinematig werk bestaat niet meer.



Ook in andere opzichten is de lokale samenleving belangrijker geworden. Zorg voor de ouderen en andere zorgbehoevenden wordt in lokale zorgcoöperaties georganiseerd. Lokale ruilkringen hebben zich geprofessionaliseerd, daarbij gebruik makend van cryptotechnologie om de lokale ruileconomie efficiënter te laten verlopen. Deze kringen staan anno 2033 overigens wel onder toezicht van De Nederlandsche Bank, vooral om witwassen, belastingontwijking en andere criminele activiteiten te voorkomen.

Mensen zijn anno 2033 een stuk zelfstandiger en weerbaarder dan twintig jaar daarvoor. Waar hun ouders nog vertrouwden op grote collectieve arrangementen op het vlak van sociale zekerheid, pensioen en zorg, maken onze kleinkinderen zich hierover niet al teveel illusies meer. Er zijn nog steeds pensioenfondsen, maar niemand verwacht dat deze, gegeven de inmiddels tot 110 jaar opgelopen levensverwachting, vanaf het 80<sup>e</sup> levensjaar een welvaarts vaste oudedagsvoorziening kunnen bieden. Het hele stelsel van sociale zekerheid is in de loop der jaren afgebouwd tot een effectief, efficiënt en fraudevrij stelsel van een basisinkomen. Mensen weten van jongs af aan waar zij aan toe zijn, willen zij meer dan het niet overdreven hoge, maar overigens wel waardevaste basisinkomen dan kunnen zij dat zelf bijverzekeren of -sparen. Toch staat het begrip solidariteit bij de mensen nog steeds hoog in het vaandel. Voor de zwakkeren in de samenleving wordt goed gezorgd, maar de solidariteit is wel teruggebracht tot een niveau dat structureel houdbaar is. Vooral de solidariteit tussen generaties staat op een hoger niveau dan 20 jaar geleden het geval was. De uitvoering van het basisinkomen vergt anno 2033 nauwelijks meer een uitvoeringsapparaat, het loopt allemaal via de Belastingdienst, die in de tussentijd overigens wel grondig is gereorganiseerd.

Ons land verdient nog steeds een goed inkomen, in de landbouw, diensten, distributie, industrie en kan zich nog steeds een van de rijkste landen ter wereld noemen. De gevreesde klimaatverandering is inderdaad opgetreden, maar ons land heeft de gevolgen adequaat verwerkt. Het bankwezen is in de loop der tijd ingrijpend gewijzigd. De komst van SEPA en de vanaf 2014 steeds verder uitgebouwde bankenunie hebben het bancaire speelveld tussen landen geëffend. Uniform toezicht heeft daarbij een belangrijke rol gespeeld. Veel banken zijn verdwenen, omdat zij de technologische ontwikkeling, bijvoorbeeld op het gebied van het betalingsverkeer, niet konden bijbenen. Financiële innovaties hebben er ook toe geleid dat het midden- en kleinbedrijf meer zelfstandig toegang heeft tot de financiële markten en alternatieve financieringsbronnen zoals crowdfunding en dus minder afhankelijk is van banken. Dit heeft de stabiliteit van zijn financiering aanmerkelijk bevorderd.

De voorspelling van Keynes uit 1930 dat mensen dankzij technologische ontwikkeling in de toekomst nog maar 15 uur per week hoeven werken is alsnog min of meer uitgekomen, althans waar het traditioneel werk betreft. De mens wil echter vooruit en begeeft zich op nieuwe paden. Nieuwe producten, nieuwe diensten en nieuwe activiteiten houden niet alleen de mensen bezig, maar zorgen er ook voor dat de innovatie gestaag voortschrijdt. Nieuwe technologieën en hun toepassingen volgen elkaar in een hoog tempo op, wat een ongekende dynamiek op de arbeidsmarkt teweeg brengt. Baanzekerheid is voor veruit de meeste mensen verworpen tot een term uit een geschiedenisboek en geldt onder jongeren als een schrikbeeld van monotonie en verveling. De arbeidsmarkt anno 2033 wordt gekenmerkt door een grote mate van variëteit en flexibiliteit. Het onderwijs staat op een zeer hoog niveau en het is gebruikelijk dat mensen tot op hoge leeftijd af en toe een jaar in de schoolbanken doorbrengen voor om- en/of bijscholing.

De Europese Unie functioneert beter dan ooit. Het bestuurscentrum in Brussel is versterkt, maar heeft zich ook beperkt in de breedte van zijn activiteiten. Dat heeft het draagvlak voor Europa versterkt. Voor het zover kon komen is er echter wel het nodige gebeurd. Ook wereldwijd is de governance ingrijpend gewijzigd. In het IMF en de Wereldbank spelen de VS, de EMU, China en India een gelijkwaardige en leidende rol. De invloed van Rusland is gestaag afgenomen. Economisch glijdt het af en het energiewapen is bot geworden. Alleen militair is het nog steeds een factor van betekenis, naast India en China. De mondiale monetaire orde draait nu om de door het IMF beheerde Special Drawing Rights (SDR), de valutamand die inmiddels bestaat uit dollars, euro, renminbi en Indiase rupee.

### Het ging niet vanzelf..

Hoewel anno 2033 de omgeving behoorlijk tot rust is gekomen, gingen er turbulente tijden aan vooraf. Want de ingrijpende keuzes die in de tussenliggende twintig jaar zijn gemaakt waren in 2015 bepaald niet vanzelfsprekend. Veel is onder druk van de omstandigheden gebeurd. Het begon met de Tweede Eurocrisis van 2016. Toen de eurozone na een zwak 2015 terug dreigde te glijden in een nieuwe recessie was de politieke reactie aanvankelijk veel te traag. Financiële markten voerden de druk enorm op, waarbij ditmaal Frankrijk en Italië zwaar onder vuur kwamen te liggen. De politieke druk op de Europese Centrale Bank om massaal staatspapier van de aangevallen landen op te kopen onder de Outright Monetary Operations (OMT) was immens. Maar ECB-president Draghi hield zijn poot stijf. Hij bleef vasthouden aan de conditionaliteit van de OMT. Draghi weigerde dus in te grijpen zonder dat de betreffende landen zich vooraf en onomkeerbaar committeerden aan structurele hervormingen en een geloofwaardig financieel herstelprogramma. Duitsland steunde de ECB in deze opstelling, wat de Frans-

Duitse as onder zware druk zette. Italië kwam als eerste tegemoet aan de eisen van de ECB, waarna deze direct massaal Italiaanse overheidsobligaties opkocht. Toen de Italiaanse staatsrente daardoor scherp daalde, stond Frankrijk alleen. De oplopende rente op Franse staatsleningen dreigde de Franse staatsschuld volstrekt onhoudbaar te maken. Dit leidde tot een diepe politieke crisis, die culmineerde in het gedwongen aftreden van president Hollande. Daarop werd de directeur van het IMF, Christine Lagarde, gevraagd om het presidentschap tot aan de verkiezingen waar te nemen. Lagarde liet zich deze kans niet ontnemen. Binnen enkele weken had zij een akkoord met Duitsland en de ECB. Frankrijk voerde in een recordtempo structurele hervormingen door, de ECB duwde de Franse rente omlaag en Duitsland kwam met een forse bestedingsimpuls die EMU-breed de groei optrok. Dit betekende overigens ook dat Lagarde de Franse presidentsverkiezingen won, na een nek-aan-nek race met Marine Le Pen. Frankrijk was daarmee voor Europa behouden en de geloofwaardigheid van de ECB was groter dan ooit.

Niet alleen was de euro weer eens gered, maar ook was de politiek nu echt doordrongen van het belang van wezenlijke en verdere integratie van de eurozone. In 2018 zijn de eerste kortlopende (conditionele) eurobonds ingevoerd. De grensoverschrijdende mobiliteit van arbeid werd sterk bevorderd, waardoor Duitsland met zijn demografische krimp een sterke bijdrage kon leveren aan een forse afname van de werkloosheid in Zuid-Europa. Het gemeenschappelijke energiebeleid leidde tot een sterke investeringsimpuls in schone energie. Deze had niet alleen een forse afname van de energie-uitstoot tot gevolg, maar maakte ook een einde aan de Europese afhankelijkheid van fossiele energie die uit politiek minder stabiele gebieden moest worden ingevoerd. Europa werd uiteindelijk de politieke en economische wereldmacht die de grondleggers van de Europese integratie voor ogen stond. Het vormt samen met de VS, China en India de G4, het gremium met de grootste politieke invloed ter wereld.

In eigen land staat de zomer van 2018 nog diep in het collectieve geheugen gegrift. Alle ellende waarvoor het kabinet Rutte-II in het Deltaprogramma 2015 nog had gewaarschuwd werd in dat jaar werkelijkheid. De winter van 2017/2018 werd in geheel Europa gekenmerkt door een ongekende hoeveelheid neerslag. Dit leidde bij ons tot een nog niet eerder voorgekomen wateroverlast doordat de grote rivieren buiten hun oevers traden en dijken doorbraken. Niet eerder in zijn bestaan moest het honderd jaar oude Woudagemaal twee maanden op rij ononderbroken op volle kracht doorwerken. De waterschade was desondanks enorm, maar nog hanteerbaar. De daarop volgende zomer was echter direct de droogste ooit gemeten. De rivieren stonden lager dan ooit en de binnenscheepvaart moest daardoor haar capaciteit meer dan halveren. Het IJsselmeer was

niet afdoende in staat om als zoetwaterbuffer te functioneren en het grondwaterpeil daalde daarom dusdanig, dat de landbouw opnieuw met grote problemen werd geconfronteerd. Maar de les was geleerd: nog datzelfde jaar werd de hand aan de ploeg geslagen om het Deltaprogramma 2015 versneld uit te voeren. De gehele investering van 25 miljard euro werd gefinancierd met speciaal daartoe door het bouwconsortium uitgegeven Deltaleningen, onder staatsgarantie. Het programma, dat inmiddels bijna is voltooid, zorgde niet alleen voor een toekomstbestendige waterhuishouding, maar verschaftte ook een enorme bestedingsimpuls aan de Nederlands economie. De investering heeft zichzelf trouwens al rijkelijk terugverdiend, ook doordat ons land door het Deltaprogramma zijn voorsprong in watermanagement op de rest van de wereld zo ver wist uit te bouwen dat onze ondernemers nu wereldwijd vergelijkbare programma's uitvoeren.

De hervorming van de sociale zekerheid kreeg gestalte in de jaren 2021–2023 onder het eerste kabinet Koolmees. Het bleek dat een steeds flexibeler arbeidsmarkt met een almaar stijgend aantal zzp-ers niet meer verenigbaar was met het bestaande omvangrijke stelsel van sociale verzekeringen. Verder nam dankzij een aantal medische doorbraken, waaronder de genezing van diabetes, de gemiddelde levensverwachting in ons land zeer snel toe. Dit maakte duidelijk dat dat niet alleen een spoedige en drastische herijking van de oudedagsvoorzieningen en alle sociale verzekeringen dringend noodzakelijk was, maar dat ook serieus werk moest worden gemaakt van een ingrijpende flexibilisering van de arbeidsmarkt, zeker die van ouderen. Daarom zijn toen alle bestaande regelingen vervangen door het eerder genoemde basisinkomen. Daarbij rees ook al snel het besef dat dit alleen zou kunnen werken als er serieus werk werd gemaakt van permanente educatie. Mensen die tot hun tachtigste levensjaar moeten doorwerken zullen tot op hoge leeftijd regelmatig terug moeten naar de schoolbanken. Koolmees, die als minister van Onderwijs in het kabinet Schippers-II al veel inspanningen had geleverd om de kwaliteit van het onderwijs te verbeteren, wist hier in zijn eerste eigen kabinet stevig op door te pakken. De toelatingseisen voor het hogere en wetenschappelijk onderwijs gingen fors omhoog, de kwaliteit van het inmiddels zeer goed betaalde docentenbestand is op een nog hoger niveau gebracht en er is geen school meer zonder raad van toezicht van mensen uit het bedrijfsleven. Daardoor is sindsdien een overvloed aan stageplaatsen in niet alleen het grote, maar vooral ook het kleinere bedrijfsleven beschikbaar. Fundamenteel wetenschappelijk onderzoek staat in ons land door dit alles op hoog niveau en praktische innovaties vinden hun weg veel sneller naar de werkvloer dan voorheen.

Het zogeheten 'vredesdividend' dat na het einde van de Koude Oorlog dankbaar was geïncasseerd in de vorm van zeer fors verlaagde uitgaven aan defensie moest deels helaas weer worden ingeleverd. China en India

hebben zich steeds meer gemanifesteerd als regionale grootmachten, niet alleen economisch en politiek, maar ook militair. Chinese grensconflicten met Japan en Vietnam hebben de wereld doen beseffen dat vreedzame co-existentie geen vanzelfsprekendheid is. Dichterbij huis is Rusland, geen economische, maar wel een militaire factor van betekenis, een voortdurend punt van zorg. Het land heeft geroken aan de democratie, maar is teruggeleden naar een bestel dat sterk lijkt op dat van de oude Sovjet Unie. Rusland is geen politieke factor van belang meer, zeker nu Europa geen Russisch gas meer nodig heeft. In Europa zijn de uitgaven aan defensie weer substantieel verhoogd. Dat gebeurde ook in ons land, waar vooral de Koninklijke Marine aanmerkelijk is versterkt. Dat heeft trouwens niet alleen met de opkomende grootmachten te maken, maar ook met de bestrijding van het veelkoppige monster van de piraterij, dat wereldwijd tot veel overlast en schade heeft geleid. Nederland, als handelsnatie bij uitstek, speelt een leidende rol in de bestrijding van dit kwaad. Onze inmiddels gemoderniseerde onderzeedienst levert hier een belangrijke en in NAVO-verband zeer gewaardeerde bijdrage. De Nederlandse scheepswerven hebben hierdoor overigens goede jaren achter de rug.

### De last van veel geluk

Achteraf beschouwd heeft ons land veel geluk gehad. Anno 2033 zijn wij een gelukkig, dynamisch en rijk land, maar het had dus ook anders kunnen lopen. Zonder de Frans-Duitse deal uit 2016 zou de eurozone verder zijn afgeleden en was het politieke draagvlak afgebrokkeld. De euro zou niet in zijn huidige vorm hebben overleefd en misschien zelfs uit elkaar zijn gevallen. Dat zou voor onze open economie een economisch drama zijn geweest. Als het rampjaar 2018 niet had bewezen dat ons land zonder zwaar ingezet Deltaprogramma in toenemende mate zou zijn overgeleverd aan de grillen van het klimaat, was de economische groei zwak geweest en zou Nederland tot in lengte van dagen kwetsbaar zijn gebleven voor overstroming en, paradoxaal genoeg, uitdroging. En als de sociale partners en genoeg politieke partijen niet bijtijds hadden ingezien dat het zinloos is om vast te houden aan verouderde sociale zekerheidsarrangementen als de levensverwachting steeds sneller toeneemt, hadden wij pas na een zware pensioen crisis aan een financiële wederopbouw van ons land kunnen beginnen. En als ondernemend Nederland niet bijtijds had ingezien dat een veel intensievere band met het onderwijs nodig is om tot een optimale wisselwerking tussen kennisontwikkeling, kennisoverdracht en innovatie op de werkvloer te komen, hadden wij ons nationale welzijn nooit op het ongekend hoge niveau kunnen brengen waarop wij ons in 2033 bevinden.

We bleken het allemaal binnen handbereik te hebben, maar in 2015 zagen we dat zelf nog niet. Gelukkig hadden we 'last van veel geluk'.



# Er hangt een ‘wolk’ boven de polder

Kim Putters

*Kim Putters* (1973) is directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en bijzonder hoogleraar Beleid en Sturing van de Zorg in de Veranderende Verzorgingsstaat bij het instituut Beleid en Management Gezondheidszorg van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Eerder was hij onder meer lid van de Eerste Kamer voor de PvdA-fractie in de Senaat.

31

**Met de eerste Troonrede van Koning Willem-Alexander stond in 2013 de participatiesamenleving in een keer op de kaart. Een jaar lang werd erover gedebatteerd, en vroeg het parlement zich af welke visie erachter schuil ging. Hem te stellen tegenover de klassieke verzorgingsstaat deed immers vermoeden dat het om een fundamenteel andere inrichting van onze samenleving en economie zou gaan. In reactie op de motie van Tweede Kamerlid Slob liet de premier op 7 april 2014 vooral weten wat de participatiesamenleving niet is: geen overheidssturing van bovenaf en minder beknelling van eigen initiatief en ondernemerschap. Minder regels over de kwaliteit en betaalbaarheid van voorzieningen en meer eigen verantwoordelijkheid. Wat is het wel?**

32

### Om de veerkracht van de (participatie)samenleving

De participatiesamenleving appelleert aan een breed palet van ideologische opvattingen. De liberaal associeert het met het meedoen in de samenleving op basis van individuele verantwoordelijkheid en eigen kracht. De sociaal democraat verbindt het aan een solidaire samenleving waarin iedereen mee kan doen, ook als daar collectieve vangnetten voor nodig zijn voor onderwijs, zorg of zekerheid. De christen democraat benadrukt het beroep op gemeenschapszin en onderlinge steun in wijken, zonder automatische tussenkomst van de overheid. Werknemers hebben het over goede arbeid en het recht daarop, werkgevers over flexibel werken en ruimte voor ondernemerschap. Bij uitstek geschikt voor de 'polder', zou je zeggen.

In deze bijdrage wordt verkend wat de meer fundamentele veranderingen in onze samenleving zijn die achter het debat schuilgaan. Dat de term 'participatiesamenleving' een Troonrede later is vervangen door 'veerkracht van de samenleving' geeft aan dat er meer aan de hand is. Passen onze instituties, zoals collectieve regelingen en het klassieke polderoverleg, nog bij de veranderende arbeidsmarkt en sociale relaties tussen mensen?

### Richting 2033: van de polder in the cloud

De sociale relaties tussen mensen zijn de afgelopen decennia horizontaler en gelijkwaardiger geworden. Emancipatie, individualisering, een hoger opleidingsniveau en de digitalisering hebben mensen mondiger en zelfstandiger gemaakt. Dat veroorzaakt dat de instituties van de samenleving minder vaak als faciliterend en eerder als beperkend worden ervaren.



## Wendbaarheid als vereiste

Van het onderwijs vraagt het bijvoorbeeld om een ander aanbod aan leerlingen, scholieren en studenten. Lange tijd ging het debat over leven lang leren, nu is de periode om het echt te gaan doen aangebroken. Met het behalen van een diploma begint het pas. Wendbaarheid, het aanleren van nieuwe vaardigheden en het combineren van activiteiten zijn de sleutel tot uitdagend werk en meedoen in veel netwerken tegelijkertijd. Het onderwijs is hard bezig om daarop mee te bewegen, maar digitalisering en medialisering moeten veel meer in het onderwijs vervlochten worden. Online courses, zoals de ontwikkeling van Massive Open Online Courses (MOOC's) hebben de toekomst. Deelname aan deeltijdstudies wordt dan ook gestimuleerd.

Jongeren zijn zelf allang gewend om de dingen tegelijkertijd te doen. Ze combineren werken en studeren met mediagebruik. De mogelijkheden voor een leven lang leren op de momenten die de student en docent dat willen lijken onbegrensd via online communities, apps op de smartphone en via digitale opdrachten en colleges. De hogeschool of universiteit wordt steeds meer een digitale leerplaats die het excelleren moet bevorderen. Dat helpt ook de matching van student en opleiding door gerichte voorlichting van en voorbereiding door studenten. De kern is dat de school, universiteit of leerplek als gebouw steeds minder relevant wordt. De ontwikkeling van mensen staat centraal.

33

## Einde aan generiek beleid: de symbolische waarde van het ZZP-debat

Ook de werkomgeving bevindt zich steeds meer in de *cloud*. De arbeidsmarkt verandert fundamenteel. Er is een groeiend aantal werkenden, vooral onder 45-plussers, vrouwen en niet westerse allochtonen. Er zijn meer alleenstaanden en 1 ouder gezinnen en meer tweeverdieners. Mensen werken steeds vaker als ZZP'er, in flexibele contracten en op tijdelijke basis. Van hen vraagt het om continue omscholing, want technologisering en reorganisaties in bedrijven doen de kansen op werk steeds veranderen. Dat geldt van de supermarktbranche, tot schoonmaakbedrijven en gemeentelijke loketten. Wendbaarheid van mensen is dus belangrijk. Het gaat niet langer digitaal en vooral om groei en meer werk, maar om vooral andere combinaties van werken, leren en bijvoorbeeld zorgen.

Onderzoek van het SCP (2014) laat zien dat ZZP'ers hangen aan hun zelfstandigheid en vrijheid. Ze zijn tevreden over hun ondernemerschap, maar hebben zorgen om de wisselende inkomsten nu en in de toekomst (bv. bij pensioen). ZZP'ers zijn meer wendbaar, maar dat roept dus ook onzekerheden op. Ze kennen geen CAO, maar ze geven aan daar ook niet automatisch behoefte aan te hebben. Het ondernemerschap biedt kansen

om grip te hebben op het arbeidsproces en de inrichting van het dagelijks leven. Steeds minder gaat het daarbij om de organisatie van het werk, maar steeds meer om de dienst of het product en de klant. Op de manier zoals mensen dat zelf willen inrichten. Het feit dat een groot deel van de ZZP'ers onder de armoedegrens leeft kan echter geen gewenste ontwikkeling zijn. Toch groeit de groep, al sinds 2000. Dat is dus niet enkel een gedwongen gevolg van de crisis. Het is ook gestimuleerd door de zelfstandigenaftrek.

Daar zie je meteen de worsteling van de instituties, want wegens succes – dus met hoge kosten – worden dergelijke voordelen weer ingetrokken. Ook de roep om een ZZP-CAO of collectieve regelingen rond arbeidsongeschiktheid of pensioen komen voorbij. De vraag is of dergelijke generieke maatregelen voor de hele groep een oplossing zijn. De groep is zo gevarieerd dat hier moeilijk eenheidsworst van te maken is. Bijna een miljoen ZZP'ers is niet over een kam te scheren, ook niet als het gaat om verzekeringen of pensioenwensen. De vraag is bovendien of dat gewenst is. De werk- en leefomstandigheden van nu zien er heel wat beter en anders uit dan na de WOII. Op de omstandigheden van toen zijn veel instituties (en opgebouwde rechten) nog steeds gebaseerd. Flexibele arbeid, ZZP-schap en een levenlang leren kunnen daardoor botsen met uniforme zekerheden rond studietoelagen, inkomsten of contracten.

Toch is generiek beleid veelal de politieke reflex. Dat lijkt niet goed te passen bij het jaar 2033. In plaats van het algemeen terugdraaien van de belastingvoordelen en het streven naar een CAO of verplichte verzekering voor iedereen kan de conclusie ook zijn dat nieuwe instituties nodig zijn. Het 100 jarig bestaan van de CAO is een mooi moment voor de 'polder' om te reflecteren op de mogelijke variëteit in verzekeringen, pensioenregelingen en scholing op ondernemersvaardigheden. Het voorkomen van falend ondernemerschap lijkt nog de beste manier om bestaansonzekerheid tegen te gaan. Kan dat in 2033 allemaal meer individueel en in de *cloud* geregeld worden, in plaats van via de polder?

### Maatschappelijk leven in Nederland wijzigt fundamenteel

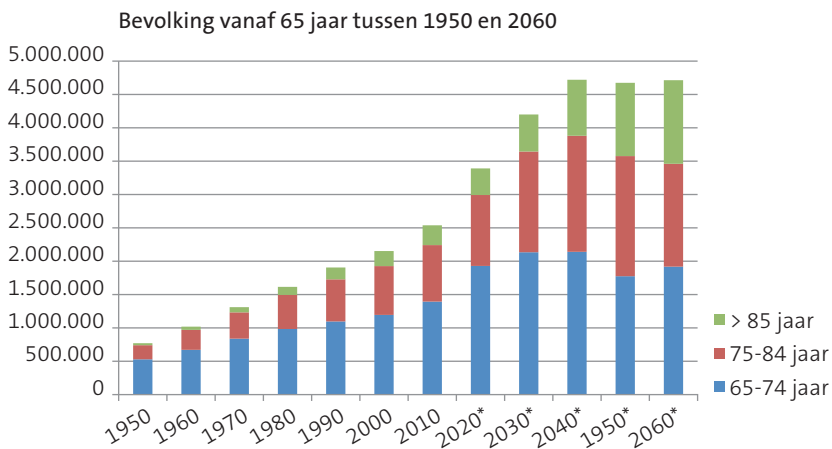
Als we de maatschappelijke trends op een rij zetten dan lijkt dat wel het geval. Het is vanuit die trends te verklaren waarom de instituties van de polder zo knarsen. Lange tijd werd het grotere aantal 65-plussers aangeduid met een term als 'vergrijzing' en was dat vooral toekomstmuziek. Het is nu realiteit en dat blijft zo tot 2060. Lange tijd bood een gezondere levensverwachting een perspectief om 80 jaar oud te worden. Het is nu realiteit. Lange tijd bood het onderwijssysteem perspectief aan lager opgeleiden om hogerop te komen. Het is realiteit. Tegen de achtergrond van deze trends veranderen de sociale structuren in Nederland fundamenteel

van aard. Familiaire relaties zijn horizontaler geworden. Kinderen zijn hun ouders in opleiding en kansen op werk voorbij gegaan. De contacten tussen mensen zijn frequenter, maar ook oppervlakkiger en lossler. Het leidt ertoe dat we continu over van alles (en soms ook over niets) met elkaar in contact zijn. Wat betekent dit?

### Oudere, meer geëmancipeerde en gezondere bevolking

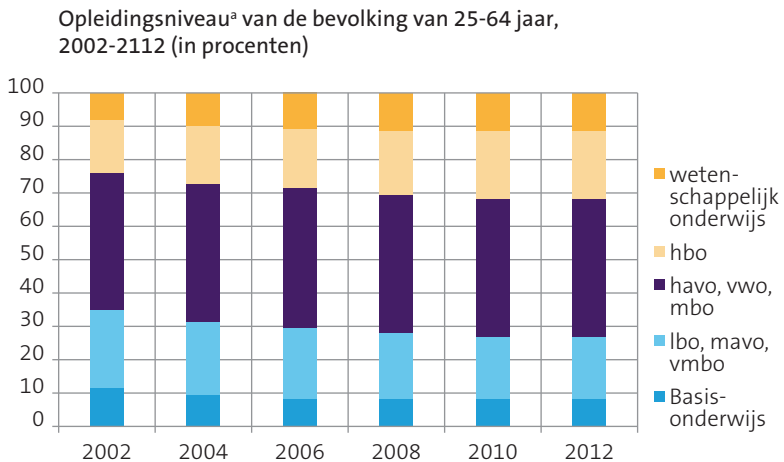
De Nederlandse bevolking is steeds hoger opgeleid. We leven daardoor ook langer in goede gezondheid, zijn geëmancipeerder en bevinden ons steeds meer in een kennissamenleving. Mannen worden bijna 80 jaar oud in Nederland en vrouwen bijna 83 jaar. Het verschil wordt iets kleiner, wat vooral door toegenomen arbeidsdeelname en het toegenomen roken onder vrouwen komt. Richting 2040-2060 betekent het dat de bevolking van Nederland van 2,6 miljoen 65-plussers in 2014 doorgroeit naar circa 4,8 miljoen mensen in 2040. Van die groep zal ongeveer de helft boven de 75 jaar oud zijn. Dat is ongeveer evenveel als we nu aan 65-plussers kennen. Deze groep is koopkrachtiger, geëmancipeerder, hoger opgeleid en ook eigenwijzer dan ooit. Dat is een groot goed, maar brengt ook uitdagingen met zich mee.

Zo lijkt de discussie over langer doorwerken tot 67 jaar eerder op een achterhoede debat, ook al vlakt het aantal ouderen – demografisch gezien – natuurlijk weer wat af richting 2060, zoals in de tabel te zien is. Hoe deeltijd, (on)betaald werken en zorgen gecombineerd moeten worden is een urgente vraag voor de overheid, het bedrijfsleven en de samenleving richting 2033.



### Evenveel meer hoog opgeleiden als minder laag opgeleiden

Het totaal van de bevolking is ondertussen steeds hoger opgeleid. Tussen 2001 en 2011 nam het aandeel jongvolwassen mannen (25-34 jaar) met een hoog opleidingsniveau (hbo, wo) verder toe met 8%, bij jongvolwassen vrouwen bedroeg de stijging 14%. Intussen zijn vrouwen ook de mannen voorbijgestreefd: in 2011 had 44% van de jongvolwassen vrouwen en 36% van de jongvolwassen mannen een hoog opleidingsniveau. Het aandeel hoogopgeleiden (hbo, wo) in de bevolking van 25-64 jaar nam in het eerste decennium met 8% toe. Het aandeel laagopgeleiden (basisonderwijs, vmbo) daalde met 8%. De middengroep (havo, vwo, mbo) bleef in deze periode nagenoeg gelijk.



<sup>a</sup> vanaf 2008 bevat de categorie 'hbo' ook wo bachelor, en de categorie 'wo' betreft wo master en doctor.

Bron: cbs (Statline, Onderwijsstatistieken)

Hoewel Nederland qua opleidingsniveau hoog scoort, zien we die excellentie niet altijd terug in het onderwijs. Het onderwijssysteem scoort goed aan de onderkant, want er zijn weinig slechtpresteerders en uitval, maar ook weinig hoogpresteerders. Inzet op zowel excellentie in het hoger onderwijs, als op vakmanschap in het mbo zijn achtergebleven in Nederland. In 2033 staat excellentie op alle niveaus centraal en zijn carrière en inkomenszekerheid meer met het uitoefenen van een vak verbonden.

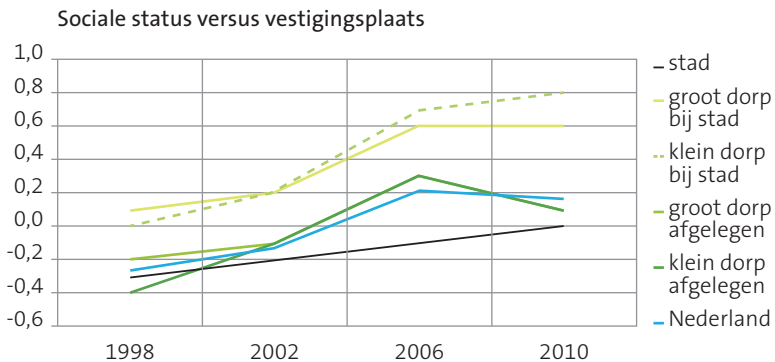
### Digitalisering en medialisering: we worden sneller en gelijkwaardiger

Nederlanders maken inmiddels dagelijks 8 uur en 40 minuten gebruik van media. De meeste tijd die Nederlanders doen dit samen met andere activiteiten (*multitasking*), zoals studeren en werken. Aan studie en werk

wordt gemiddeld 14% van alle tijd besteed, aan eten en verzorging 10%, aan huishouden en winkelen 9%, aan slapen 36% en aan reistijd 4%. Het grootste aandeel van de mediatijd bestaat uit kijktijd (circa 3 uur), gevolgd door luistertijd (2 uur en 49 minuten) en communicatie (1 uur en 6 minuten). Ouderen besteden relatief veel tijd aan kijken, luisteren en lezen, terwijl jongeren meer tijd besteden aan communicatie. Nieuwe digitale en communicatietechnieken versterken het twee- of meer richtingsverkeer in het onderwijs, in arbeid en in sociale netwerken.

### Grotere ruimtelijke verschillen: krimp versus groei

Alhoewel de economie en arbeidsmarkt digitaler worden, zijn bedrijven ook in 2033 nog steeds een levensader voor een fysieke regio. Als we vervolgens ook kijken naar de ruimtelijke verschillen in sociale status, die met opleiding, gezondheid, kansen op werk en inkomen te maken hebben, dan versterkt het belang daarvan. We zien met name in verder van de stad gelegen dorpen de sociale status dalen. Daar is sprake van krimp, doordat bedrijvigheid en jonge hoog opgeleide mensen wegtrekken. De dorpen dichtbij steden doen het aanzienlijk beter. Jonge hoog opgeleiden wonen daar juist en werken in de stad. Bedrijven, onderwijsinstellingen en gemeenten staan voor een belangrijke maatschappelijke opdracht. Hier zien we de trend in sociale status:



Het maakt dus nogal uit of we het hebben over een krimpregio of over de stad. De demografie is er verschillend, net als de vraagstukken die zich aandienen. Dat gaat over leegstand en wegtrekkende bedrijvigheid of juist om krapte en oververhitting. Ook hier past geen uniforme aanpak meer vanuit Den Haag. De ene regio zal zich op meer ouderen moeten inrichten, de andere op industrie of juist kennis. Richting 2033 vraagt het om partnerschappen op de regionale arbeidsmarkt, met bedrijven, onderwijsinstellingen, gemeenten en woningcorporaties.

### Lokalisering en internationalisering: tussen de wijk en de wereld

Naast het verschuiven van taken en verantwoordelijkheden van de nationale naar de lokale overheid en individuele burgers en ondernemers, is er ook sprake van een voortgaande internationalisering, waarbij taken en verantwoordelijkheden richting de Europese en internationale gemeenschap gaan. Uit het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) van het SCP blijkt dat globalisering, Europese afstemming en bijvoorbeeld digitalisering kansen bieden, maar ook de onzekerheid rond kansen op werk vergroten. Het vrij verkeer binnen de EU biedt studenten en werknemers kansen, maar de komst van Oost- en Midden Europese arbeidsmigranten levert ook onzekerheid en wantrouwen daartegen op. Hoe waarderen mensen hun werk en leven in die globaliserende wereld?

Dat raakt kwesties van identiteit en gaat onder meer om de verzorgingsstaat als 'bedreigd nationaal bezit', het gevoel van nationale lotsverbondenheid en het gevoel dat men al dan geen grip op de persoonlijke en gemeenschappelijke toekomst heeft. Het voedt ergernissen over onbehagen versus collectief zelfvertrouwen en optimisme en (nationale) trots. Die stemming is ook van invloed op de mate waarin mensen zich verbonden of verwijderd van elkaar voelen, en op de ruimte die politici ervaren om tegen die achtergrond te komen tot collectieve prioriteiten en draagvlak voor beleid. Het raakt bijvoorbeeld ook het geschetste debat over de behoefte aan collectieve regelingen voor ZZP'ers. Het lijkt zaak om richting 2033 te bewijzen dat de Nederlandse kenniseconomie en -samenleving, die per definitie de wereld aan de regio of de wijk verbindt, vooral stimuleert dat mensen vaardigheden ontwikkelen zoals samenwerken, creativiteit, communiceren, probleemoplossend vermogen en kritisch denken.

### De legitimiteit van de polder ligt buiten de klassieke instituties

De demografie in Nederland, de verbindingen tussen de wijk en de wereld, de digitalisering en medialisering van de samenleving maken het steeds beter mogelijk om invulling te gaan geven aan een leven lang leren, aan de afstemming tussen betaald en onbetaald werk en de combinatie tussen werk en zorg. Dat vraagt om (ruimte voor) een innovatieve en ondernemende houding, zowel van bedrijven, als onderwijsinstellingen en overheden. Maar ook van elk individu op de arbeidsmarkt.

Aangezien het onduidelijk en onzeker is wat er in de plaats komt voor het opgeven van klassieke zekerheden en opgebouwde rechten in CAO's neigen de polderinstituties tot voortzetting van de status quo en het toepassen van generiek beleid waar variatie nodig is. Het terugdraaien van belastingvoordelen voor zelfstandigen, stimulansen voor deeltijdstudies

en pogingen om het maatwerk van het ZZP-bestaan in een uniforme CAO onder te brengen zijn daar uitingen van. Zijn die reflexen te verklaren? Jazeker. Zijn ze te rechtvaardigen? Nee, want ze brengen niet de wendbaarheid die steeds sterker door de maatschappelijke trends wordt afgedwongen en die in 2033 nodig is.

We zullen van blik moeten wisselen: niet langer past de bestendiging van instituties bij het veranderende dagelijks leven. Dat levert hoogstens (en tijdelijk) schijnzekerheden op. De blikwisseling is een participatiesamenleving die de behoeften van mensen centraal stelt, die hen *21<sup>th</sup> century skills* aanleert en daarmee wendbaarheid als zekerheid oplevert. Die zekerheid ligt steeds minder in de klassieke polder en meer *in the modern cloud*.





# Het jaar 2033 – een geopolitieke verkenning

Jaap de Hoop Scheffer

*Jaap de Hoop Scheffer (1948)* is als hoogleraar internationale politiek en diplomatieke praktijk verbonden aan het 'Leiden University College'. Eerder was hij secretaris-generaal van de NAVO, Minister van Buitenlandse Zaken en fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer. Hij studeerde rechten aan de Rijksuniversiteit Leiden.

41

## **Is de wereld in 2033 veiliger of minder veilig dan nu? Welke rol speelt Europa nog tegen die tijd en wat zijn de waarden waar Europa voor staat? Een kleine geopolitieke verkenning van de toekomst. Tussen pragmatisme en principes.**

Als we vooruitkijken naar 2033, is één ding zeker: het Westen geeft dan niet meer de toon aan in de wereld. Dat is anno 2015 al niet meer het geval. Ons gedachtengoed, gebaseerd op de joods-christelijke en humanistische traditie, is in politieke en sociaal-culturele zin niet langer dominant in de wereld.

Daar moeten we aan wennen. Toen ik op mijn achttiende van het Sint Ignatius College in Amsterdam kwam, wist ik alles van het katholicisme, maar niets van de reformatie, laat staan van het jodendom, de islam, het boeddhisme en het hindoeïsme. De wereld van nu en die van 2033 zijn echter niet te begrijpen zonder inzicht in de (politieke) drijfveren van landen en leiders die hun politieke opvattingen en besluiten geheel of ten dele baseren op hun tradities dan wel hun culturele of religieuze opvattingen.

Het is dus onverstandig om het gesecuraliseerde Europa als maat der dingen te nemen. Het is namelijk maar de vraag of de secularisering de komende jaren wereldwijd zal toenemen, of dat er juist een tegenbeweging zichtbaar wordt. In China bijvoorbeeld is het christendom aan een enorme opmars bezig. Sommigen voorspellen zelfs dat China binnen twee decennia het grootste christelijke land ter wereld zal zijn.

Voortgaande secularisatie of een tegenbeweging: het is moeilijk te voorspellen naar welke kant de weegschaal richting 2033 zal doorslaan. Ook in Europa zal er immers altijd behoefte zijn aan bezinning, maar niet per definitie binnen het instituut van de kerk.

### **Kernwaarden verdedigen**

Het Westerse waardenpatroon staat onder druk. Dit betekent echter zeker niet dat onze opvattingen over de rechtsstaat, mensenrechten, vrijheid van meningsuiting en godsdienst, de scheiding tussen kerk en staat en andere verworvenheden die voor ons vanzelfsprekend zijn, in het grote boek der geschiedenis kunnen worden bijgeschreven. Er is alle reden om de dialoog en zo nodig het debat aan te gaan met landen, staats- en rechtssystemen die haaks staan op de kernwaarden van en voor onze samenlevingen. We moeten de doodstraf, hoewel niet in strijd met het internationale recht, 'te

vuur en te zwaard' blijven bestrijden, net zoals de erosie van internationale verdragen die de mensenrechten waarborgen.

Wij moeten dus grenzen trekken en deze ook verdedigen. Niet alleen ver van huis. Waarom blijft het in Brussel en de Europese hoofdsteden ooverdovend stil als de Hongaarse premier Orbán de persvrijheid, de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht en de centrale bank in zijn land beperkt en zich uitspreekt voor een vorm van 'illiberale democratie'? Als wij aan een Europese lidstaat al niet zonder omhaal duidelijk kunnen of willen maken waar we voor staan, hoe serieus zullen anderen ons dan nemen?

Wij waren optimistisch over ons werelddeel na de val van de Berlijnse Muur, omdat we dachten dat er een Europese orde was ontstaan waarin grenzen niet meer met geweld zouden worden gewijzigd. Ten onrechte naar nu blijkt. De Russische president Poetin heeft met zijn annexatie van de Krim en zijn ingrijpen in Oost-Oekraïne die orde verstoord. Omdat Europa en Amerika geen oorlog zullen voeren met Rusland om de Krim noch om Oekraïne, moet de oplossing uiteindelijk een politieke en diplomatieke zijn. Hoe lastig het ook is om die te vinden, hoe zeer partijen het ook ten principale met elkaar oneens zijn. En dat zal ook op weg naar 2033 het uitgangspunt moeten zijn: er zijn weinig conflicten waar militaire inzet uiteindelijk de doorslag zal geven.

Ik ben ervan overtuigd dat Rusland er op den duur meer baat bij zal hebben om toe te treden tot een Westerse veiligheidssysteem dan zich te richten tot China, zijn echte geopolitieke concurrent. Misschien is dat in 2033 al gebeurd, mogelijk ben ik hier te optimistisch.

## Conflicten

Op weg naar 2033 zullen we ons moeten voorbereiden op geheel andere vormen van politieke en militaire conflicten. Klassieke oorlogen tussen staten zullen niet verdwijnen, maar de technologie zal verder oprukken. Nu zien we al vormen van cyberaanvallen die een tegenstander kunnen verlammen zonder dat er een enkele soldaat aan te pas komt. Jonge militairen bedienen 'drones' van achter een joystick en vallen doelen en mensen aan die zich op duizenden kilometers afstand bevinden. Na afloop van hun dienst trekken ze de deur achter zich dicht, halen hun kinderen van school en lezen ze voor het slapen gaan een verhaaltje voor. De volgende ochtend begint de oorlog weer.

Commandosystemen, energiecentrales en stormvloedkeringen kunnen worden aangevallen vanuit een klein kantoortje. In Afghanistan leerden we de afgelopen jaren al hoe moeilijk het is een conflict uit te vechten 'tussen

de mensen' en hen tegelijkertijd te overtuigen dat we voor de goede zaak hun land met vele militairen binnentrokken. Oorlogvoering anno 2014 wordt zonder twijfel gesublimeerd in 2033.

### Machtsverhoudingen

Als we kijken naar de machtsverhoudingen in de wereld van 2033, kan er in theorie sprake zijn van een G0: een wereld die zo multipolair is dat er veel verschillende machtscentra zijn. Dat scenario lijkt mij echter niet zeer waarschijnlijk.

Het zou mij niet verbazen als we in 2033 in de richting groeien van een G2, die bestaat uit de Verenigde Staten en China. De Verenigde Staten zullen voor de voorzienbare toekomst met afstand de grootste militaire macht in de wereld blijven. China wordt de tweede grootmacht. Ik verwacht dat dit land zich de komende jaren dominanter gaat opstellen in de eigen regio, die het geografisch zeer ruim definieert. Rivaliteit zal blijven bestaan tussen China en andere grote spelers in de bredere Aziatische regio, zoals Japan en India. Indonesië zal zich hopelijk verder ontwikkelen richting politieke stabiliteit en bewijzen dat in het grootste moslimland ter wereld democratische waarden kunnen bestaan.

44

Europa zou de ambitie moeten hebben om een G3 te realiseren. Ik twijfel echter aan de haalbaarheid hiervan. Europa is op dit moment weliswaar een financieel-economische reus, maar nog altijd een politieke adolescent en een militaire dwerg. Om serieus mee te doen in de wereld van 2033, is het noodzakelijk dat die adolescent opgroeit tot een volwassene. Ik ben geen federalist, maar ik zie wel de noodzaak dat de EU naar buiten toe één buitenlandse politiek en zo nodig militair gezicht toont. Kortom: een Europa met federale trekken op financieel, budgettair en monetair gebied en maximale samenwerking en afstemming bij het buitenland- en defensiebeleid.

Voorwaarde is wel dat Europa zich militair versterkt. Europa is expert en succesvol in het projecteren van zogenoemde *soft power*. Dat is toe te juichen, maar om serieus genomen te worden, moet *soft power* in het uiterste geval kunnen worden gevolgd door *hard power* – en daar ontbreekt het aan militaire kracht en politieke wil. Europa moet ook onafhankelijk van de Verenigde Staten militaire macht kunnen inzetten. Bij een groot conflict zal altijd tussenkomst van de NAVO nodig zijn, maar bij kleinere conflicten, zoals bijvoorbeeld in Mali, zou Europa zelfstandig moeten kunnen ingrijpen.

Hiermee pleit ik overigens niet voor een Europees leger, want het is ondenkbaar dat een Nederlandse militair over de grens zijn leven zou

moeten wagen zonder dat de Nederlandse regering en de Tweede Kamer zich daarover hebben uitgesproken. Dat zal in 2033 niet anders zijn dan in 2015.

### Internationale orde

Niet alleen het Westerse waardenpatroon staat onder druk, maar ook onze op regels gebaseerde, internationale orde. De vraag is hoe het daar in 2033 mee zal staan. De huidige instituties, na de Tweede Wereldoorlog ontworpen en geïnitieerd door het Westen, zijn geen reflectie van de huidige machtsverhoudingen in de wereld. Invloedrijk geworden landen zijn dan ook ontevreden over de structuur van de Verenigde Naties, die al meer dan zeventig jaar oud is. De Veiligheidsraad, het meest belangrijke orgaan, werd weliswaar in 1971 aangevuld met China, maar bestaat voor het overige uit de overwinnaars van de Tweede Wereldoorlog: de permanente leden met vetorecht Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten en Rusland.

Ook het IMF en de Wereldbank, de twee belangrijkste financiële instellingen van de wereld, worden gedomineerd door het Westen: bij het IMF staat sinds jaar en dag een Franse staatsburger aan het roer en bij de Wereldbank een Amerikaan. De stemmenweging is nog altijd onevenwichtig en de Westerse invloed dominant.

*New kids on the block*, zoals Turkije, India, Brazilië, Zuid-Afrika en andere belangrijke spelers, willen dat daar verandering in komt. Aangezien die verandering uitblijft binnen het op regels gebaseerde systeem, zoeken zij alternatieven. Een voorbeeld daarvan is het nieuwe internationale forum dat in 1999 is ontstaan: de G20. Dit bestaat in principe uit de negentien grootste economieën ter wereld. Ook de Europese Unie en andere internationale instituties zitten aan tafel. Het ontstaan van de G20 weerspiegelt het feit dat de traditionele Westerse dominantie van de internationale orde aan erosie onderhevig is.

De G20 heeft zich ontwikkeld tot een invloedrijke speler. Het forum vertegenwoordigt 90 procent van het bruto nationaal product van de wereld, 80 procent van de wereldhandel en bijna twee derde van de wereldbevolking. De G20 biedt opgekomen en opkomende machten een platform waar zij hun nieuw verworven macht en invloed kunnen plegen aan de verantwoordelijkheid die daarbij hoort. Hoe mooi dat ook klinkt, er is één overwegend bezwaar: het gebrek aan transparantie, legitimiteit en *accountability* dat inherent is aan instituties die niet op regels zijn gebaseerd.

Maar zolang de hervorming van de op regels gebaseerde instituties uitblijft, is dit een onvermijdelijke consequentie. De kans dat op weg naar 2033 een fundamentele herziening van het stelsel van *global governance* tot stand zal komen, lijkt niet groot. Dit is niet in het belang van een middelgroot land als Nederland dat zich alleen al uit eigenbelang voor hervorming van het systeem sterk moet blijven maken. Immers, zonder overeengekomen regels zal al snel het recht van de sterkste gelden.

### Principieel én pragmatisch

Geopolitiek is terug en dat betekent dat we weer moeten leren denken in termen van machtsevenwicht, waarbij de noodzaak van een politiek compromis soms kan schuren met onze morele kaders. In de internationale betrekkingen is de moeilijkste vraag altijd in hoeverre je compromissen sluit ten aanzien van je eigen kernwaarden.

Ik ben ervan overtuigd dat vrede, veiligheid en recht in de wereld niet dichterbij komen als wij ons louter principieel opstellen. We moeten ook pragmatisch durven zijn en kijken naar het resultaat van onze handelingen. Wij hebben het geweten niet in portefeuille en moeten niet denken dat we iedereen, waar ook ter wereld, de maat kunnen nemen onder het motto dat wij het beter weten.

46

Het is onvermijdelijk dat we soms moeten kiezen tussen twee kwaden. Moeten wij het gesprek aangaan met de Syrische president Bashar al-Assad om te bezien of en hoe een einde aan het geweld kan worden gemaakt? Kan dat zonder hem nu hij vast in het zadel lijkt te zitten? Hij is verantwoordelijk voor de meest afschuwelijke misdaden en kwalificeert zich aangeklaagd te worden door het Internationale Strafhof in Den Haag. Het antwoord moet bevestigend luiden. Na 220.000 doden zou ik menen dat praten geen overbodige luxe is. Internationale diplomatie zonder vuile handen te maken, is een illusie. Alleen boos zijn over Russische expansiedrang in Oost Europa helpt niet, we hoeven niet van de Moellahs in Teheran te houden om het gesprek met Iran aan te gaan.

Het zijn dilemma's die niet minder zullen worden op weg naar 2033. Ondersteunen we repressieve regimes door met hen in gesprek te gaan, legitimeren we gevaarlijke potentaten? En hoe verhoudt zich deze houding tot het op het oog zuivere standpunt dat we niets doen, contact mijden, steeds zwaardere sancties instellen en roepen dat het gedrag van de andere partij onacceptabel is? Uiteindelijk moeten we van geval tot geval beoordelen of een pragmatische opstelling een politieke oplossing dichterbij kan brengen dan wel een einde kan maken aan geweld dat in de meeste gevallen gewone burgers treft.

Tussen 2015 en 2033 liggen achttien jaren. Achttien jaar geleden was het 1997. Iemand die toen de wereld had weten te duiden zoals deze zich nu aan ons presenteert, had het advies gekregen zich onder doktersbehandeling te stellen. De naoorlogse Britse premier Harold McMillan kreeg eens de vraag van een jonge journalist wat hem het meest zorgen baarde in de ook toen turbulente wereld van de Koude Oorlog. Hij gaf het inmiddels historische antwoord: *'Events, my dear boy, events'*. En zo is het. Het thema van de Bilderberg-bijeenkomst 2015 noopt tot bescheidenheid en dat geldt zeker ten aanzien van onvoorspelbare internationale ontwikkelingen.





# De wereld én Nederland in 2033: de horizon van horizontalisering

Govert Buijs

*Govert Buijs* (1964) studeerde politicologie, filosofie en theologie en promoveerde in 1998 op het proefschrift *Tussen God en duivel*. Hij is nu bijzonder hoogleraar politieke filosofie & levensbeschouwing aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Ook doceert hij ‘filosofie van de economie’ aan de economie-faculteit van deze universiteit.

49

**‘Prediction is very difficult, especially if it’s about the future’ – schijnt de fysicus Niels Bohr ooit gezegd te hebben. Hoe heikel het doen van voorspellingen is, begrijpen we als we onszelf 20 of 40 jaar terug projecteren. Wie had de val van de Berlijnse muur, de aanslagen van 9/11, de staatskapitalistische ontwikkeling van China of de nieuwe schaliegas-gebaseerde energie-autarkie van de VS kunnen voorspellen?**

Toch is de geschiedenis niet in alle opzichten grillig en onvoorspelbaar. Er zijn namelijk trends en ‘megatrends’. Megatrends zijn ontwikkelingen die zich op heel lange termijn voordoen, soms met wereldwijde betekenis, en die wel degelijk een enigszins voorspelbare dynamiek hebben. ‘Modernisering’ is zo’n megatrend.

Zijn er nog andere, waarmee we enig zicht kunnen krijgen op mogelijke ontwikkelingen naar 2033? Mijns inziens wel, en die geven fascinerende inzichten in mogelijke veranderingspatronen in civil society, politiek en economie én: in onszelf, als kiezende, moreel verantwoordelijke mensen. Om die megatrend(s) te ontwaren, moeten we eerst teruggaan in de tijd, naar enkele oude denkers.

### Oude opvattingen over de toekomst: interessanter dan gedacht!

Teruggaan in de tijd om zicht te krijgen op de toekomst – dat lijkt een geheel onlogische stap. Onze wereld verandert voor ons besef zo snel dat oudere denkers nu wel geheel ‘out of date’ moeten zijn. Maar laten we niet te snel oordelen. Misschien waren oude schrijvers wel zo’n fundamentele mega-trend in de geschiedenis op het spoor – en dan zijn hun inzichten ineens heel relevant, want die mega-trends kleuren toch de kortere meerjarentrends, ook op weg naar 2033.

Schrik niet: we gaan eerst wel heel ver terug en wel naar Augustinus, een kerkvader uit de 4<sup>e</sup>, begin 5<sup>e</sup> eeuw (354 - 430). Hij dacht dat de toekomst niet veel bijzonders zou brengen. Het belangrijkste was al gebeurd: God was met de komst van Christus mens geworden. Vanaf nu zou de aarde slechts verouderen (*mundus senescens*: ouder wordende wereld). Maar die tijd is niet neutraal: zo lang mensen in de tijd zijn, staan ze voor de keuze hoe ze hun leven inrichten. Ze kunnen hun leven in het teken zetten van liefde ofwel zelfzucht. De liefde was voor Augustinus verbonden met God en de naaste – de *amor Dei et proximi* –, de zelfzucht omschreef hij als liefde tot

jezelf – *amor sui*. De liefde was grondlegend voor wat hij de ‘stad van God’ noemde (*civitas Dei*), de zelfzucht voor de ‘aardse stad’ (*civitas terrena*). In de aardse tijd kan de stad van God nooit gerealiseerd worden, maar soms gaat het beter dan anders. Er zijn donkere tijden waarin mensen puur vanuit eigenliefde en eigenbelang denken en doen. Ook zijn er lichtere tijden waarin mensen zich realiseren dat liefde een veel creatievere en levenskrachtiger kracht is dan zelfzucht, dat gedeelde vreugde beter is dan haat, dat vrede beter is dan geweld. Lichte tijden zijn volgens Augustinus wel uitzonderlijk.

Zeven eeuwen later was er een Italiaanse monnik genaamd Joachim van Fiore (1135 – 1202) die een ander geschiedenisbeeld waarnam. Voor hem verliep de geschiedenis niet in tweeën (voor en na Christus) maar in drieën: na het hiërarchische, patriarchale tijdperk van de Vader, volgde het tijdperk van de Zoon met de kerk als dominante institutie. Maar de kerk brengt mensen wel het principe van gelijkwaardigheid bij, want allen zijn door God geschapen en geliefd. Daarom komt de kerk als instituut, met haar onderscheid tussen geestelijken en leken, door haar eigen boodschap onder druk te staan. Volgens Joachim zal daarom een derde tijdperk volgen, dat van de Geest. In deze nieuwe tijd zal alle hiërarchie beëindigd zijn en zullen mensen als broeders en zusters samenleven. De stadsgemeenschappen, gevormd in de Middeleeuwen, en de kloosters typeren de ‘moderne’ sociale normen. In een klooster leven mensen als broeders en zusters samen, als gelijken, in onderlinge zorg en coöperatie. Joachim zag dus een overgang van hiërarchie naar gelijkheid, van instituties naar gemeenschappen, van uiterlijk geregelde verhoudingen naar broeder- en zusterschap, van dominantie naar vrede. Joachim ontspoorde enigszins in al te opgeblazen verwachtingen en enkele van zijn inzichten werden na zijn dood als ketters veroordeeld. Maar onmiskenbaar was hij wel iets op het spoor.

Als we deze denkers bijeen brengen, ontstaat een fascinerend beeld. Door de hele geschiedenis heen staat elk mens, staat en samenleving, in 410 of in 2033, op een tweesprong: liefde of zelfzucht, gedeelde vreugde of exclusief eigenbelang. Een goede samenleving is nooit gegarandeerd, je moet zelf keuzes maken (Augustinus). De keuzes die je maakt – als individu én als samenleving – doen er echt toe. Als mensen durven te denken in ‘gedeelde vreugde’ kunnen persoonlijke relaties, een samenleving, cultuur of zelfs de wereldgeschiedenis van richting veranderen (Joachim). Volmaakt wordt het niet (Augustinus), maar wel beter en anders dan het eerder was (Joachim).

## Van een verticale naar een horizontale wereld, van heroïsche naar coöperatieve waarden

Aan de hand van Augustinus en Joachim zouden we wel eens belangrijke ‘megatrends’ op het spoor kunnen zijn: we lijken op weg naar een meer egalitaire wereld, met meer horizontale verhoudingen dan verticale. Maar of en hoe dat lukt, hangt steeds weer af van onze morele keuzes. Zelfzucht springt steeds op, in onszelf, de samenleving, en de wereld. Wat als coöperatie begint, kan zomaar een vehikel voor zelfzucht worden.

Andere denkers hebben vergelijkbare structuren in de wereldgeschiedenis gezien. De Duitse filosoof Hegel sprak van een ‘voortgang in het vrijheidsbewustzijn’. We kunnen steeds meer in vrede mens zijn als we in vrijheid en gelijkheid elkaars rechten erkennen. De Franse socioloog De Tocqueville sprak zelfs van een ‘providential fact’, een onomkeerbare mentale en sociale revolutie in de geschiedenis, doelend op de overgang van een aristocratische samenleving naar een democratische samenleving. Daarom trok hij in 1830 naar het toen al democratische Amerika om te kijken hoe de toekomst van de wereld er uit zou gaan zien én hoe deze immense transformatie in goede banen geleid zou kunnen worden. Kon Frankrijk van Amerika leren?

52

Recente stemmen die een soortgelijke ontwikkeling beschrijven, zijn bijvoorbeeld Steven Pinker, die in *The Better Angels of Our Nature* (2011) de geschiedenis van de mensheid beschrijft als een ontwikkeling naar geleidelijk toenemende vreedzaamheid. Anders dan we wellicht geneigd zijn te denken is de kans dat wij door geweld om het leven komen nu veel kleiner dan 10.000 jaar geleden. Jeremy Rifkin signaleert de komst van een *Empathic Civilization* (2009). En Hans Achterhuis en Nico Koning stellen in het boek *De kunst van het vreedzaam vechten* (2014) dat geleidelijk fysiek geweld wordt ingewisseld voor non-fysieke competitie in o.a. economie en sport.

Laten we als werkhypothese dit inzicht overnemen: we gaan van verticale naar horizontale verhoudingen tussen mensen. Dat is een eerste megatrend. Met zijn ontdekking van liefde als aandrijfkracht van mensen was Augustinus in feite ook een tweede megatrend op het spoor: van heroïsche waarden (heldenwaarden: kracht, dominantie, overwinning, strijdbaar, etc.) naar coöperatieve waarden (co-creativiteit, vrede, zorg, empathie, etc.). Deze tweede megatrend is de aanjager van de eerste: horizontalisering drijft op liefde, hier in de zin van *agapè*, de inzet om voor en vooral ook met een ander nieuwe vreugde te creëren. Het leven bloeit op als mensen elkaars gelijkwaardigheid erkennen en tot co-creativiteit komen.

Megatrends zijn echter nooit een automatisme en ze sluiten grote morele catastrofes nooit uit (de 20<sup>e</sup> eeuw was er vol van!). We experimenteren al zo'n duizend jaar met horizontalisering en 'agapeïsering'. Vanuit verticaal denken lijkt dit onmogelijk, maar vreemd genoeg blijkt dat niet zo. Sterker nog: horizontale samenlevingen (ook klein-samenlevingen als bedrijven) blijken succesvoller te zijn dan verticale samenlevingen in termen van economische ontwikkeling, geluksbeleving en probleemoplossend vermogen. Horizontale samenlevingen boren creativiteit en potentieel aan. Verticale regimes met ijzeren controle raken verstard. Maar horizontaliteit en coöperativiteit gaan niet vanzelf: er moet mee geoefend worden (zag De Tocqueville al). Dat doen we inmiddels al eeuwen, maar dit stelt ons steeds voor nieuwe uitdagingen en krijgt steeds nieuwe vormen. Ik bespreek drie centrale maatschappelijke domeinen, die elk op eigen wijze belichamingen zijn van de aangeduide megatrends: civil society, politiek en economie.

### Eerste belichaming: 'civil society'

Gemeenschappen van gelijken zijn er niet vanzelf maar moeten worden opgericht. Dat besef kristalliseerde zich uit in kerkgemeenschappen en later in de kloosterbeweging. Daarna volgden de 'stadsverenigingen', de middeleeuwse steden. Binnen elke stad richtten mensen vervolgens ook weer allerlei verenigingen en verbanden op, gilden, opvanghuizen en gezelligheidsverbanden. De Utrechtse historica Tine de Moor noemde dit de *homo cooperans*. Deze exuberante verenigings- en associatiedrang in de middeleeuwse en vroeg-moderne tijd kunnen we eerste golf civil society noemen.

Een tweede golf van civil society-activiteiten is te zien in de 19<sup>e</sup> eeuw. In allerlei landen was, vooral als gevolg van de Industriële Revolutie, begeleid door hard liberaal *laissez faire*-denken, een sociaal erbarmelijke situatie ontstaan. Allerlei organisaties werden opgericht – vaak vanuit een expliciet-christelijke inspiratie – om hulp te bieden in zorg, in huisvesting, in onderwijs, in opvang en in huishouden.

Een derde golf van civil society organisaties is te zien in de tweede helft van de twintigste eeuw: allerlei internationaal gerichte organisaties (mensenrechten, milieu, ontwikkeling, vrede) maken een spectaculaire groei door en ontwikkelen zich door 'soft power' tot een machtsfactor van betekenis, zowel politiek als ook steeds meer economisch.

Civil society kan verschillende rollen hebben: experimenteren met nieuwe, horizontale, samenlevingsvormen (denk aan de middeleeuwse Begijnhoven), maar ook het vormen van kritische tegenmachten tegenover economische of politieke macht (vakbonden, consumentenorganisaties)

of het (tijdelijk of permanent) voorzien in remedies voor falende markten of falende overheden (woningcorporaties in de 19<sup>e</sup> eeuw). Ook kan de civil society zorgen voor rugdekking (zorginstellingen, onderlinge verzekeringen, en oorspronkelijk ook banken) en het organiseren van sociale relaties (sport en gezelligheid).

Civil society is zo altijd een platform geweest voor grote sociale creativiteit. Dat gaat door, tot nu en tot 2033. Tegelijk lijken zich nieuwe trends voor te doen. We lijken nu op de drempel te staan van een vierde golf, eigenlijk een herleving van de eerste, lokale civil society beweging. Burgers lijken zich in de overgang naar een participatiesamenleving te realiseren dat ze, ondanks een geglobaliseerde wereld, toch ergens wonen, ergens gelokaliseerd zijn. Of het nu gaat om voedsel (de 'streekproducten'), of om zorg, of om energie-opwekking, of om sociale contacten, er lijken inmiddels op allerlei plaatsen nieuwe coöperatieve structuren in oprichting: zorg-, energie- en netwerkcoöperaties (zoals 'stadsdorpen').

In 2033 zou het zomaar kunnen zijn dat deze derde en vierde golf zich met elkaar verbonden hebben. Nieuwe relaties ontstaan tussen het lokale en het globale, zoals consumentenorganisaties die zich via internet verbonden hebben met lokale voedselproducenten elders in de wereld om 'fair trade'-ketens te garanderen.

Bovendien zal zich in de civil society een de-institutionalisering voltrekken. Sociologen spreken van een 'netwerksamenleving' (Castells) of een 'improvisatiesamenleving' waar mensen en organisaties zonder duidelijk leiderschap in voortdurende onderlinge afstemming en subtiële coördinatie tot co-creatie komen, zoals jazz-muziek tot stand komt (Boutellier) in 'crafting communities' (Trommel). Onze kinderen hebben daarom belang bij 'organizational skills' en 'networking skills'. We kunnen onze kinderen spelenderwijs leren zelf initiatieven te nemen, met anderen mee te gaan en anderen mee te nemen, leren succes te delen en verlies te nemen.

Voortgaande 'horizontalisering' gebeurt echter niet vanzelf. Zelfzucht ligt op de loer. Netwerkorganisaties zijn niet van nature de belichaming van liefde, maar kunnen ook platform voor 'gedeelde zelfzucht' zijn (denk aan: *not in my back yard*). We zullen dus op weg naar 2033 ook 'morele oefenplaatsen' in moeten richten. Scholen hebben daarom in 2033 de maatschappelijke stage ingevoerd, en na school zal een jaar maatschappelijke dienstverlening gevraagd worden. Dat komt voort uit tekorten in de zorg, maar helpt ook de goede studie- of beroepskeuze van jongeren. Het dienstverleningsjaar is daarom ook ingericht als een oriëntatiejaar, een 'Search & Service'-jaar, waarin jongeren leren belangen van henzelf en anderen op elkaar af te

stemmen, en leren dat anderen een beroep op je kunnen doen. Bedrijven bieden interessante snuffelstages en trainingstrajecten aan. Internet en 'social media' zijn in 2033 ook echt 'social' geworden: naast hun vermogen mensen globaal in contact te brengen, zal juist ook het lokale potentieel hiervan zeer toegenomen zijn (denk aan sites als 'thuisafgehaald.nl').

### Tweede belichaming: politieke transformaties

Als mensen in gemeenschappen en verbanden hebben gemerkt dat zij eigen kracht, creativiteit en inzicht hebben, moet dit ook politieke consequenties krijgen. Misschien wel juist vanwege de civil society-achtergrond is de Westerse geschiedenis er een van revoluties geworden: Nederland eerst (1568), daarna de Engelse *Glorious Revolution* (1688), de Amerikaanse onafhankelijkheid (1776) en de Franse Revolutie (1789) en een volgende golf in 1848. In de twintigste eeuw is democratisering zelfs een wereldwijd fenomeen geworden, met vallen en opstaan, van Berlijn en Manilla (1989) tot aan de recente Arabische Lente. De juridische vastlegging hiervan is uiteraard de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 1948. Emancipatiegolven van nieuwe groepen volgen elkaar op: arbeiders, vrouwen, homo's, gekleurden, zuidelijke landen – een sterke indicatie van de horizontalisering.

Tegelijk is de horizontalisering van de politiek nooit af. Steeds (daar wees De Tocqueville al op in 1835) komen er half- of heel-despotische, regenteske structuren op, die hiërarchisch willen bepalen wat wel en niet goed voor ons is. Zelfs burgerinitiatieven kunnen tot een hard-hiërarchische structuur verworden. Verzorgingsstaten kunnen tot betuttelende molochten worden, die er in naam voor burgers zijn, maar ondertussen de eigen procedures tot hoogste doel verheffen.

Een meer open en co-creatieve houding van de overheid is dan nodig. De zoektocht naar nieuwe verhoudingen tussen overheid en burger, vooral ook op lokaal niveau, blijft spannend en is anno 2014 weer volop gaande. In 2033 zal deze 'open' overheid ruimte maken voor burgerinitiatief, op terreinen van energie, zorg, onderwijs en voedsel. Opnieuw blijkt hier hoezeer voor jongeren training in netwerk- en organisatieskills nodig is.

### Derde belichaming: participatie-economie

De moderne markteconomie is een heel belangrijke stap in de horizontalisering van menselijke verhoudingen. In de 18<sup>e</sup> eeuw sprak men van 'doux commerce': waar men handel drijft, voert men in elk geval geen oorlog (later een basisgedachte onder de Europese Unie).

De economie is een typerend domein van de horizontalisering, als we kijken naar de arbeidsdeling in bedrijven en de uitwisseling van arbeidsresultaten (Adam Smith zag dit al heel scherp). Tegelijk is het een domein waarin 'oude symbolen' springlevend blijven. Het lijkt alsof hier de horizontaliteit soms tandenknarsend wordt geaccepteerd, alsof de markt het domein is waarop de *amor sui*, de zelfzucht, het eigenbelang absolute prioriteit heeft. Deze misvatting lijkt steeds meer onder kritiek te komen. Sinds de kredietcrisis van 2008 is een nieuwe zoektocht gaande naar de intrinsieke morele bepaaldheid van de economie. Oud-staatssecretaris Willem Vermeend noemde dat de overgang van een 'ik-economie' naar een 'wij-economie'. In 2033 kan deze overgang zich voltrokken hebben. De economie staat dan niet langer in het teken van de maximalisatie van het individuele eigenbelang maar in het teken van de co-creatie en coöperatie.

In 2033 zullen we onze economie veel meer dan nu lokaal organiseren waarbij het onderscheid tussen betaalde en onbetaalde arbeid grotendeels achterhaald is. In 2033 is een basisinkomen ingevoerd voor elke Nederlander vanaf 18 jaar. Je werkt er wel voor: studeren, zorg verlenen, of politiek betrokken zijn. Het betekent nooit: hier is een uitkering, ga jij maar niets doen. Onze uitkeringen zijn vervangen door een systeem van 'maatschappelijk loon', verstrekt op basis van een prestatie.

Iedereen wordt uiteraard ook geacht om in de markt een inkomen te verdienen, maar het basisinkomen zorgt voor de nodige flexibiliteit. Men wisselt immers naar gelang de levensloop activiteiten van zorg, scholing en werk af. In de coöperatie-economie wordt bezit minder belangrijk dan gebruik. Bedrijven zullen minder goederen leveren en meer diensten. Dat is tevens een belangrijke stap naar de vermaatschappelijking van de economie. Die is al gaande. Horizontaliteit, oftewel, ieders gelijke waardigheid erkennen, is steeds meer een bepalende kernwaarde, ook in productieprocessen.

Al met al lijkt het onderscheid tussen markt en civil society, tussen profit en non-profit, te gaan vervagen. In 2033 zijn twee parallelle economische stelsels denkbaar. Een internationale en concurrerende (met de euro), en een lokale, Nederlandse diensteneconomie, met wellicht zelfs een nationaal ruilmiddel (een soort Local Exchange Trading System). Een technologie-gedreven economie naast een maatschappelijke, tijdsgeoriënteerde economie waarin zaken als zorg en onderwijs zijn georganiseerd.



## Omgaan met onszelf: 'responsivity' en 'responsibility'

Wat doet horizontaliteit met onszelf en wat vergt het van ons? Augustinus had in zekere zin wel gelijk dat er met de komst van Christus een soort breuk zich voltrokken had. Een timmermanszoon werd als 'koning' aangeduid. Hoog werd laag en laag werd hoog. Een mentale revolutie. De kern is dat het niet gaat om kracht of geweld (zelfgerichte waarden), maar wat je toevoegt aan het leven van anderen. Dat is de kern van *agapè*, oftewel liefde, als de inzet om voor en met een ander of anderen gedeelde vreugde te creëren. Dat kan men de spirituele binnenkant van het aangeduide horizontaliseringsproces noemen.

Horizontalisering vergt ontwikkeling van *agapè*. De hierboven al herhaaldelijk genoemde 'organisatie- en netwerkskills' moeten niet verworden tot trucjes maar gevoed worden door en zich ontwikkelen tot een basishouding die kan worden getypeerd als verantwoordelijkheid; in het Engels: 'responsivity' én 'responsibility'.

Onder 'responsivity' versta ik de omgang met jezelf, de zelfkennis, als basis voor de omgang met anderen, voorbereiding voor de horizontale coöperatie. Wat zijn mijn drijfveren, waarvan krijg ik energie, wat maakt mij boos? Ook in heel kritische zin: welke duistere krachten huizen in mij die coöperatieve relaties met anderen kunnen storen? Responsiviteit vooronderstelt dat ik mij permanent mentaal wapen tegen uiteenlopende verleidingen als jaloezie, wraakzucht, bitterheid, narcisme, zelfvernedering en minderwaardigheid. Responsiviteit betekent dat men zich mentaal zowel voorbereidt op (horizontaal) leiderschap als op het accepteren van leiderschap, op leiden én op geleid worden (want horizontaliteit behoeft vaak ook bepaalde vormen van verticaliteit). In de oorspronkelijke context van het begrip *agapè* kon responsiviteit de vorm krijgen van een dialoog met God. 'Tegen God aanpraten' kan een weldadige psycho-hygiënische activiteit zijn, waarvan de waarde nog exponentieel toeneemt als je 'God' (of hoe je die presente Ander maar noemt) terug laat praten. Dan 'hoor' je dat je geliefd bent (dat helpt tegen zelfvernedering en minderwaardigheid) maar het kan ook kritisch worden (dat helpt tegen narcisme of verbittering). De presente Ander is tegelijk onder je, dragend, als boven je, enigszins intomend. De al eerder volop genoemde Augustinus genoot zo van deze innerlijke dialoog en hij knapte er zo van op dat hij er een heel boek, *Confessiones* ('Belijdenissen'), over schreef. Het eerste zelfreflectie-document in de mensheidsgeschiedenis. Maar ook minder religieus geladen vormen zijn denkbaar.

Onder ‘responsibility’ versta ik niet het kijken in jezelf, maar juist het om je heen kijken: waar liggen kansen voor nieuwe vreugde die met anderen tot stand gebracht kan worden? Waar en door wie wordt op mij een beroep gedaan om vreugdestichtend present te zijn, hetzij in een profit-, hetzij in een non-profit-context? Verantwoordelijkheid wordt niet gedefinieerd door een vaste rol met dito rolomschrijving. Het gaat om een sensitiviteit voor zowel het ontbreken van vreugde als voor de kansen deze te scheppen. Dat vooronderstelt dat je je afstemt op de golflengtes van anderen, je kunt verplaatsen in hun positie (wat Adam Smith ooit *sympathy* noemde). Kortom: verantwoordelijkheid in deze zin is de aanjager van co-creativiteit.

We kunnen in 2033 responsiviteit en verantwoordelijkheid aan kinderen leren. Dat is nooit een kwestie van regels die je al dan niet uit je hoofd leert of mechanisch opvolgt, maar van *imitatio* (navolging, nadoen), en dus van meedoen met anderen die ook al iets doen (vandaar het pleidooi voor stage). Al meedoeende leert men, tot op het moment dat men het zelf doet. Smaakmakende concrete morele vorming – vast ingrediënt van op horizontaliteit ingestelde opvoeding en dito onderwijs.

### Concluderend: in 2033 meer horizontaal, maar er is nog veel te doen

De ‘megatrend’ in de geschiedenis van de mensheid lijkt duidelijk: we zijn op weg naar een hoe langer des te meer horizontale wereld waarin ‘agapeïsche’ of coöperatieve waarden hoe langer hoe bepalender worden. Die ontwikkeling was en is, tenminste in potentie, overal in de wereld aanwezig, ook eerder al en steeds waren er overal voorbeelden van. Maar dat dit echt tot een de hele samenleving doortrekkende beweging wordt, dat is toch wel begonnen in het Westen. Echter, sinds de 20<sup>e</sup> eeuw beginnen hoe langer hoe meer werelddelen en culturen zich ook in deze richting te bewegen.

Tegelijk zijn er de korte termijn verstoringen en barrières. Deze kunnen soms extreem gewelddadig zijn. Maar zelfs bijvoorbeeld de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog zijn uiteindelijk niet in staat geweest de ontwikkeling van de beide megatrends te doorbreken. Kortom: we doen er goed aan ons voor te bereiden op een horizontaliserende wereld (Joachim). Maar vanzelf zal het niet gaan. Onze eigen keuzes, tussen zelfzucht en coöperativiteit, zijn essentieel voor de kwaliteit van de verdere ontwikkeling van genoemde megatrends (Augustinus). Als wij aan de kinderen die in 2015 geboren worden in 2033 een leefbare en uitdagende wereld willen geven, heeft dat allerlei implicaties voor onze keuzes vandaag. De geschetste megatrends zijn hierbij geen aansporing tot goedkoop optimisme, wel een voortdurende bron van hoop.





# Een posteuropa Europa, zonder Verenigd Koninkrijk

Derk Jan Eppink

*Derk Jan Eppink* (1958) is journalist, columnist, publicist, en woont in de Verenigde Staten. Hij werkte onder meer voor de NRC en is voormalig lid van het Europees Parlement voor België. Daarvoor was hij werkzaam voor het kabinet van voormalig Europees Commissaris Frits Bolkestein. Hij studeerde Nederlands recht aan de Vrije Universiteit van Amsterdam en ook internationaal recht en internationale politiek.

61

**In welk Europa groeien kinderen op die dit jaar worden geboren? Dat zal een ander Europa zijn dan het Europa van hun ouders dat werd gekenmerkt door economische groei en politieke integratie.**

De Europese Unie nadert een keerpunt waarin de orthodoxie waarop het integratieproces is gebouwd, de doctrine van de 'steeds hechtere Unie', haar grenzen bereikt. Een belangrijk keerpunt is de onhoudbaarheid van de gemeenschappelijke munt in zijn huidige vorm. Een tweede is het dreigend vertrek van het Verenigd Koninkrijk uit de EU. Een derde is een verzwakt Europa in een multipolaire wereld met ernstige onderlinge wrijvingen en conflicten.

Voor de generatie 2015 is de Tweede Wereldoorlog niet meer de bindende verhaalslijn. Voor haar is WOII net zo lang geleden als de Frans Duitse oorlog van 1871 voor de generatie na WOII. Europa moet uit een ander vaatje tappen en denken buiten de geijkte kaders waaraan het zich vastklampt.

De vraag in welke wereld jonge kinderen opgroeien is voor mij geen theoretische. Ik ben de vader van een internationaal gezin. Mijn vrouw is tolk Russisch bij de Verenigde Naties; onze twee kinderen groeien op in drie talen (Engels, Russisch en Nederlands). We wonen in New York; de wereldhoofdstad van de financiële sector, kunst en media. Bijna alle scholen hebben Spaans in het verplichte lespakket en vele bieden ook Mandarijn aan. Er is een kenniscompetitie; met een blik op de wereld. New York is een belangrijk knooppunt van alle grootstedelijke centra; van Londen tot Tokyo, van Shanghai tot Moskou of Rio.

In de Verenigde Staten heeft zich een verandering voltrokken met verstrekende geopolitieke gevolgen. De VS zijn sinds kort de grootste olie- en gasproducent ter wereld. Vanaf de Yom Kippur-oorlog in 1973 streefden de VS naar 'energieonafhankelijkheid' en dat doel werd bereikt dankzij technologische ontwikkeling. Dit leidt ertoe dat energieprijzen in de VS laag blijven want dat willen Amerikaanse kiezers; dat de VS bedrijven aantrekken en/of teruglokken (zogenoemde reshoring) uit China naar eigen land; dat de VS na het wegwerken van wettelijke beperkingen een belangrijk energie-exporteur kunnen worden. Tegelijk trekken de VS talent aan uit China en omliggende landen, blijft Silicon Valley de motor van innovatie en is er een gezonde demografische ontwikkeling met 325 miljoen inwoners in 2015 en 373 miljoen in 2033.

Dat zijn randvoorwaarden om van de 21<sup>ste</sup> eeuw de 'Eeuw van Amerika' te maken. De vraag of dit lukt zal grotendeels afhangen van de kwaliteit van het politiek leiderschap in Washington DC dat eerder de neiging

heeft ‘parochiaal’ dan ‘internationaal’ te denken. Het is van groot belang hoe Amerikaans politiek leiderschap geostrategische verhoudingen beoordelen en hoe het omgaat met ‘macht’ in relatie tot doelstellingen. In machtspolitiek is Amerika niet zelden de sterkste opponent van ... Amerika. Amerikanen die in 2015 worden geboren, groeien – indien goed geschoold – op in een kansenmaatschappij.

### Europese retoriek

Hoe ziet dat eruit voor opgroeiende Europeanen?

Er is natuurlijk de theorie van de Europese integratie met Brussel als navel. De basisgedachte is dat Europese lidstaten en hun bevolkingen naar elkaar toegroeien in een ‘ever closer Union’ waarbij steeds meer beleidsterreinen binnen de instellingen van de EU worden beslist. De Europese Unie functioneert als het ware als moederschoot voor de opgroeiende generaties. Zij spreekt van een ‘Europese identiteit’, van ‘gemeenschappelijk beleid’ en de voorzitters van EU-instellingen omschrijven de EU vaak als ‘Stabiliteitsunie’.

Grenzen tussen landen binnen de Schengenzone zijn opgeheven, het Erasmus-programma maakt studeren in het buitenland mogelijk, er is vrij verkeer van werknemers en er is een gemeenschappelijke munt. Op het hoofdgebouw van de Europese Commissie, het Berlaymont, hing maandenlang de slogan: ‘Op weg naar een echte economische en monetaire Unie’. Volgens sommige EU-kopstukken is ‘het ergste van de crisis voorbij’.

### Europese werkelijkheid

Maar wellicht moet het ergste nog komen. De afgelopen vijf jaar is de kloof tussen de retoriek van de EU en de praktijk steeds groter geworden. De kernreden is dat de gemeenschappelijke munt, verheven tot drijvende kracht van politieke integratie, steeds meer effecten van politieke desintegratie voortbrengt.

De eurocrisis legde verschillende zwakheden tegelijk bloot: een schuldencrisis, een bankencrisis en een concurrentiecrisis. Een belangrijk effect van de euro was dat veel landen boven hun stand leefden, banken te scheutig geld uitleenden en de concurrentiekracht van veel lidstaten wegzakte. Het gevolg is, aldus de Europese Centrale Bank (ECB), een lange periode van economische stagnatie met ‘lage groei en een hoge werkloosheid’.

Aangezien binnen de muntunie lidstaten niet kunnen devalueren zoals ze vroeger gewend waren, gaan zij door een proces van ‘interne devaluatie’. Dat proces is lang (langer dan gedacht) en pijnlijk met ingrijpende politieke

gevolgen. Er ontstaat een polarisatie tussen landen en binnen landen. De draagkracht van het politieke centrum wordt weggevreten, terwijl regeringsleiders van mening verschillen over de te volgen koers. Een 'Noord-Zuid-conflict' doemt op. De jongere, geboren in 2015 weet, bij de huidige gang van zaken, dat in 2033 'werkloosheid' een grote dreiging is, dan wel werken voor weinig geld om de vergrijzende bevolking te onderhouden. Veel maatschappijen houden de 'interne devaluatie' niet langer vol; verzet bij de stembus neemt toe. De effecten van desintegratie bereiken een 'tipping point' waarbij ze de machtsverhoudingen in bijvoorbeeld de Franse en Italiaanse politiek doen omslaan.

De Europese Unie bevindt zich in precies de tegenovergestelde toestand dan haar retoriek uitstraalt. De EU vertoont een beeld van 'negatieve integratie' in noodfondsen, noodplannen en urgentiemaatregelen die leiden tot steeds meer bureaucratisch centralisme met grote 'investeringsplannen' vanuit Brussel zoals het 'plan van 300 miljard' van de huidige Europese Commissie.

### Frankrijk in verzet

Het eurosysteem is uit politieke motieven geboren en zal ook aan politieke motieven ten onder gaan. Het politiek explosief bouwt zich vooral op in Frankrijk, waar zowel links als uiterst rechts zich verzetten tegen het beleid van 'interne devaluatie'. De Franse franc kon eigenlijk nooit een gelijke hoogte met de D-mark volhouden en Frankrijk moest geregeld devalueren om het concurrentievermogen op peil te houden. Binnen de muntunie kan dat niet. Duitsland heeft, met als locomotief de exportsector, een traditie met sparen, investeren en innoveren. Frankrijk heeft een traditie van spenderen, inflatie genereren en devalueren. Twee monetaire culturen staan tegenover elkaar met Duitsland als leider van Noord- en Centraal Europa en Frankrijk als model voor Mediterraan Europa. Die twee culturen herbergen een verschillende visie op overheidsbegrotingen, tekorten, schulden en eigenlijk levenswijze. De huidige muntunie dwingt Mediterraan Europa 'Duits te denken'. Het zal zich daartegen verzetten; Frankrijk heeft het vermogen tot politieke revolutie en Italië het vermogen tot algehele, interne chaotisering. Beide zijn politiek dynamiet onder het eurosysteem. Naarmate de periode van economische stagnatie en hoge werkloosheid langer duurt, neemt het politiek verzet toe. De ECB heeft verweermiddelen tegen kwalen in de bankensector, maar is weerloos tegenover een maatschappij die politiek revolteert. De geldpers is geen afdoend middel.

In 2017 zijn er presidentsverkiezingen in Frankrijk en dat kan de vonk zijn die het monetaire huis in brand zet. Het politieke centrum is bezig te verdampen onder druk van het verzet tegen de politiek van besparingen (onderdeel van interne devaluatie), hoewel Frankrijk nog relatief weinig



heeft bespaard. De Franse schuld steeg daarentegen de afgelopen jaren sterk.

De Fransen zien hun levensstijl in gevaar, maar ze mogen overheidstekorten niet verder laten oplopen (integendeel) en kunnen niet devalueren. Ze zitten klem. De monetaire cultuurkloof leidt tot een opstand van de Franse publiek opinie tegen Duitsland bij de Franse stembus. De Franse rechtervleugel krijgt politiek gezicht via Marine Le Pen en de verzamelde linkervleugel zal ook een kopstuk produceren, waarschijnlijk Martine Aubry, 'moeder van de 35-urige werkweek'. De eerste ronde in de presidentsverkiezingen wordt een 'protestronde', waarvan het gevolg is dat in de tweede ronde deze twee kandidaten overblijven. Le Pen wil Frankrijk uit de eurozone; Aubry zal 'niet capituleren' voor Duitsland. Frankrijk definieert zich, zoals president Clemenceau het ooit uitdrukte, als 'soldaat van het ideaal'. Het Franse ideaal. De financiële markten vrezen het einde van het eurosysteem, immers gebouwd op de Frans-Duitse samenwerking, en raken in paniek. De onrust wordt verder aangewakkerd omdat ook Italië zich heftig keert tegen Duitsland, en de 'Noordelijke visie' op monetair beleid. Verkiezingscampagnes in Mediterraan Europa dragen een fel 'anti Duits' karakter. Er kunnen initiatieven komen om een referendum uit te schrijven over verblijf in de eurozone. Alleen dat feit al, doet de muntunie imploderen.

65

### Waarheen gaat het Verenigd Koninkrijk?

De tweede ommekeer is de positie van het Verenigd Koninkrijk in de EU. Mogelijk hebben de Britten in 2017 een 'ja of nee'-referendum, indien premier Cameron dit jaar wordt herkozen. Maar ook als dat niet het geval is, zullen partijen – inclusief Labour – onder zo'n massieve druk komen te staan om een referendum te beloven, ook al is dat raadgevend, dat ze dit niet kunnen weigeren. Het effect is dat de brede onderstroom in de Britse samenleving die uit de EU wil, aanzwelt en uitgroeit tot een 'tegen'-stem. Een Europese Unie met economische stagnatie, hoge werkloosheid en mogelijk een uiteenvallen van de muntunie is voor de Britten bovendien geen aantrekkelijke partner.

In die omstandigheden willen ze 'weg' van de chaos en geloven met groeiende economie en een gezonde demografie in eigen kracht. Een soort 'British empire' in zakformaat, in combinatie met Engels sprekende delen van de wereld, zoals de VS, Australië, Nieuw-Zeeland en India. Dit 'Anglophone' concept is echter eerder romantisch dan realistisch.

Vertrek van de Britten is geen detail en verandert het karakter van de Europese Unie.

1. Ten eerste wordt steun voor ‘economisch liberalisme’ verzwakt en zullen op het Europees continent krachten van het ‘bureaucratisch centralisme’ sterker worden. Overheden grijpen voortdurend in en verkleinen het domein voor ondernemerschap en vrije concurrentie. Het vrijhandelsidee, waarvan Britten als grote natie vaandel dragers zijn, resteert als continentaal randverschijnsel; met Nederland, Scandinavische landen, Baltische landen in de marge en gesteund door liberale belangengroepen in Noord-Duitsland en Noord-Polen. Dit is eigenlijk het politieke restant van de Hansetraditie.
2. Ten tweede is het Verenigd Koninkrijk al eeuwenlang een belangrijke schakel in het Europese continentale machtsevenwicht. Een Europese Unie zonder Verenigd Koninkrijk wordt een puur ‘continentale macht’ – met Duitsland als centraal besturend land. Die macht schuift weg van het Westen. Met een Rusland dat zich manifesteert als antipool van het Westen – het bindmiddel bij uitstek voor de machtspositie van Poetin – wordt de ‘As Amerika Europa’ gebroken. Alleen de Britten blijven over als ‘junior partner’ van de Amerikanen. De Europese ‘continentale macht’ positioneert zich tussen het Westen en Rusland; niet meer als deel van het Westen. Op het Europees continent viert ‘anti-amerikanisme’ hoogtij en wordt een vrijhandelsakkoord tussen de EU en de VS onwaarschijnlijk. De NAVO wordt een lege huls. De EU, intern verzwakt door economische stagnatie en monetaire ruzies, wordt ook extern zwakker in een multipolaire wereld met conflicten. Europa exporteert geen stabiliteit maar importeert instabiliteit. De generatie 2015 groeit op in die onbestemde situatie, terwijl haar ouders de houvast van stabiliteit en welvaart konden genieten.

### Zelfgemaakte problemen Europa

De Europese Unie roept veel problemen over zichzelf af, en hoeft niet Amerikanen, Russen of Chinezen de schuld te geven. Het feit dat de Nederlandse export in volume groter is dan de Franse zegt veel over het Franse concurrentieprobleem. Europese problemen zijn ‘made in Europe’.

- Het verlies van concurrentiekracht is in de meeste lidstaten een direct gevolg van nationaal en Europees beleid.
- Hetzelfde geldt voor het energiebeleid met een grote afhankelijkheid van Rusland dat er niet voor terugschrikt het ‘energiewapen’ te gebruiken.
- Het klimaatbeleid heeft met een sterke focus op windenergie hoge energiekosten tot gevolg. Elektriciteitsprijzen in Europa zijn intussen het dubbele van de prijzen in de VS en dat zet de toekomst van energie-intensieve bedrijfstakken op het spel. Zodra die trend inzet, is die moeilijk te keren.

- De demografische trend, neergaand in Duitsland en enkele andere landen, versterkt de economische positie van Europa evenmin. Een sterk verouderende bevolking remt het groeipotentieel van een economie. Dat probleem hebben de VS niet; Japan heeft het al en China krijgt het.

### Is er een toekomst voor generatie 2015?

De filosofie van de 'steeds hechtere Unie' is onrealistisch, zelfs fataal, en moet opnieuw worden herijkt in bijvoorbeeld 'een Unie van hoofdtaken'.

1. **Interne markt.** De eerste vaststelling dient te zijn dat niet de muntunie maar de interne markt de kracht is van een Europese geografische ruimte met 500 miljoen mensen. Dat is ook de kracht van de Amerikaanse economie. Schaalomvang produceert economisch potentieel. De EU moet terug naar de basisfilosofie: de vier vrijheden doorvoeren, gecombineerd met ondernemingsvriendelijk beleid, beperkte fiscale lasten, een ondernemerscultuur, innovatie, hoogstaand onderzoek & ontwikkeling met economische toepassingen, toegang tot risicokapitaal en voldoende concurrentie. Europa moet weer competitief worden: concurrentie kan niet worden vervangen door 'bureaucratisch centralisme', zoals nu het geval is met regeldrift vanuit de EU. Niet harmonisering maar wederzijdse erkenning dient de drijvende kracht te zijn.
2. **Monetaire herschikking.** Er zal een politieke noodzaak ontstaan voor een monetaire herschikking. Dat is geen sinecure en vindt waarschijnlijk plaats in een klimaat van politieke twisten tussen lidstaten. Maar de financiële markten dwingen in een crisissituatie de korte pijn af zodat een 'noodplan' moet klaarliggen, zoals bijvoorbeeld Nederland en Duitsland die in 2012 reeds maakten op een kookpunt van de eurocrisis. De ECB zette toen financiële en monetaire middelen in, maar kan weinig doen tegen revolterende publieke opinies. De EU koerst af op een politieke crisis. Er moet een 'Plan B' zijn.
  - a. Bij een geordende ontvlechting van de eurozone kan de groep sterkere landen via 'versterkte samenwerking' een parallelle munt invoeren binnen de eurozone. De parallelle munt (bijvoorbeeld de Guldenmark, Euromark of Florijn) hergroepeert de vroegere 'D-mark zone' of de kern ervan, terwijl de rest van de eurozoneleden terugkeert naar nationale munten. Zo ontvlecht de muntunie zichzelf. Wat overblijft is een muntunie met landen als Duitsland, Finland, Nederland, Oostenrijk, Estland, Letland, Slowakije. Frankrijk zal de franc weer invoeren en de Italiaanse lire komt ook terug. Deze munten staan in een zekere verhouding tot de 'Guldenmark',

‘Euromark’ of ‘Florijn’, maar kunnen devalueren of revalueren, al naar gelang de economische noodzaak. De ‘parallele munt’ wordt uiteindelijk de nieuwe kernmunt.

- b. Bij een ongeordende herschikking keren alle eurolanden terug naar hun nationale munten en herstelt zich de voormalige D-markzone, als monetair referentiepunt zoals voor de invoering van de euro. Het is niet uitgesloten dat zich na enige tijd de D-markzone omvormt tot een nieuwe muntunie van landen die een gelijke opvatting hebben over monetair beleid.
3. **Kernopdrachten.** De Europese Unie moet zich voorts reorganiseren op basis van een aantal kernopdrachten (met onder andere interne markt, internationale handel, milieu, buitenlands- en veiligheidsbeleid, asielbeleid). Om de legitimiteit van de EU te repareren, zwaar geschonden door alle turbulenties, moeten nationale parlementen een soort van ‘Europese Senaat’ vormen om de subsidiariteit te bewaken. Dit betekent dat zij beoordelen of op een bepaald terrein buiten de kernopdrachten ‘Europese wetgeving’ noodzakelijk is en de Commissie een voorstel mag voorleggen. Op deze manier wordt de EU teruggekoppeld naar nationale parlementen. Het Europees Parlement blijft zijn rol vervullen bij wetgeving, voorgesteld door de Commissie; en voor zover geen kernopdrachten na een fiat van de ‘Europese Senaat’.
4. **Kwaliteitsimmigratie.** De Europese economie heeft kwaliteitsimmigratie nodig van mensen die een bepaalde vakbekwaamheid meebrengen of in Europa willen aanleren. Dit betekent dat Europa niet per definitie of ideologisch anti-immigratie dient te zijn maar bewust kwaliteitsimmigratie aantrekt, terwijl Europa immigratie van armoede het best kan voorkomen met scheppen van welvaart in armoedige gebieden via samenwerkingsakkoorden en vrijhandelszones.
5. **Energiemix.** Het energiebeleid in Europa verdient eveneens herijking, met een streven naar een geringere afhankelijkheid van Rusland en bijvoorbeeld grotere invoer van energie uit de VS en Canada. In het klimaatbeleid moeten de hoge kosten van de nadruk op windenergie leiden tot een beleidsbijstelling. Hoge elektriciteitsprijzen ondermijnen de concurrentiekracht, terwijl windenergie geen ononderbroken stroomtoevoer garandeert. De Europese economie koerst nu naar een situatie van ‘back-ups’ (steenkolen met grote CO2 emissies) en ‘black-outs’ (stroomuitval). Europa heeft een betere energiemix nodig.

6. **Buitenlands- en Veiligheidsbeleid.** De EU beschouwt zich nu als de macht van 'soft power' dat als het ware vrede koopt met geldstromen en het uitvoeren van VN missies. Maar het internationale speelveld verruwt. Het is niet duidelijk of de VS een nadrukkelijke of terughoudende rol gaan spelen; onder president Obama werden de VS een 'eeuwige twijfelaar'.

Het Europees continent wordt Oostelijker; Rusland wordt een meer Aziatische mogendheid. Rusland en China vinden elkaar als 'autocratisch blok' met sterke militaire dimensies. Het Midden-Oosten blijft bron van intense conflicten, met mogelijk Iran als nucleaire macht.

Dit betekent dat de EU een realistische machtspolitiek moet voeren; meer hard en minder soft power. Indien het Verenigd Koninkrijk, nog de enige lidstaat met een operationeel leger, de EU verlaat zal de EU zelf een 'militaire dimensie' ontwikkelen omdat het geopolitiek tussen de VS en het 'autocratisch blok' terecht komt. Het ironische van de diversiteit van legers op het Europese continent (zonder Rusland) is dat de enige harde kern met gevechtscapaciteit het Franse Vreemdelingenlegioen is. 'Europese waarden' worden dan verdedigd door mensen van wie men liever het cv niet wil weten. Continentaal Europa kan niet om een 'militaire dimensie' heen.

69

De generatie 2015 maakt turbulente tijden door terwijl zij nog in de luiersfase verkeert, maar als de Europese beleidsmakers van morgen, met voldoende gezond verstand, de verschillende crises weten te doorstaan, hoeft die generatie in 2033 niet te emigreren naar de VS. Europa biedt dan toch nog toekomst.



# Radicale innovaties

Yuri van Geest

*Yuri van Geest* (1973) is ambassadeur van de exclusieve Singularity University. Een wereldwijde beweging die er vanuit gaat dat verschillende exponentieel groeiende technologieën elkaar gaan versterken wat zal leiden tot radicale innovatie voor de grote vraagstukken van de hedendaagse wereld. Hij is mede-oprichter van TEDx Amsterdam.

71

**In 2033 zal ons leven er op een aantal fronten radicaal anders uit zien. Uiteraard zal de menselijke natuur zelf niet veranderen, maar wel de manieren waarop wij onze behoeften vormgeven en invullen. Alhoewel, er zijn ook stromingen in de wereld zoals Biohacking en Transhumanisme die hier anders over denken. Er zijn namelijk nu al technieken zoals CRISPR die genetische modificatie bij mensen mogelijk maken.**

Er komen zeer fundamentele ethische vraagstukken op ons af door de acceleratie van technologische vooruitgang, ook wel Singulariteit genoemd. Dit betreft de convergentie of combinatie van verschillende exponentieel groeiende technologieën zoals biotechnologie, nanotechnologie, neurotechnologie, robots, 3D/4D printers, sensoren, kunstmatige intelligentie en zonne-energie. Al deze technologieën verdubbelen in capaciteit elke 2 jaar. Deze ontwikkeling leidt tot radicale innovaties en oplossingen voor grote mondiale vraagstukken zoals voedsel, energie, water, zorg, onderwijs, klimaatverandering, armoede en veiligheid. Uiteraard zullen niet alle problemen in 2033 zijn opgelost. Elke oplossing creëert immers altijd haar eigen nieuwe problemen.

72

### Werken

Het werk zal met name door de opkomst van sensoren, kunstmatige intelligentie en robots sterk worden beïnvloed. Een van de meeste ontwrichtende technologieën in dit verband betreft deep learning. Dit is een geavanceerd neuraal netwerk dat is gebaseerd op hoe menselijke hersenen patronen herkennen in tekst, beeld en geluid. In 2033 zal deze technologie zo ver zijn ontwikkeld dat de computer(s) vrijwel alles kunnen leren, zien, horen en ook schrijven wat wij als mensen ook doen.

Er zal veel werkloosheid ontstaan omdat ongeveer de helft van de bestaande banen gaat verdwijnen tot 2033. Er komen echter ook nieuwe banen voor terug, met name in de hierboven benoemde technologische gebieden. Niettemin zal er waarschijnlijk niet voor iedereen werk zijn waardoor een basisinkomen een noodzakelijke randvoorwaarde is om sociale cohesie te waarborgen zoals dit in Zwitserland in 2016 mogelijk wordt geïmplementeerd.

### Organisaties

Door de digitalisering zal elke functie binnen een bedrijf steeds meer digitaal worden ingevuld. De afgelopen 20 jaar hebben wij marketing, service en verkoop gedigitaliseerd middels online marketing, mobiel internet en social media. Oftewel, de klantkant. De komende 20 jaar



zullen we de productie digitaliseren door middel van 3D/4D printers, nanotechnologie, sensoren, industriële robots en kunstmatige intelligentie. Vanaf 2033 zullen wij ook steeds meer de aanbodkant van organisaties digitaliseren. Dit betreft creativiteit en innovatie zelf. Hierbij kunnen wij denken aan onder meer sensoren, camera's en kunstmatige intelligentie die een groeps gesprek realtime volgen en feedback geven aan deze groep zodra er sprake is van cognitieve vooroordelen binnen een besluitvormingsproces. Oftewel, de markt voor het voorkomen van foute beslissingen, best een grote markt. Nobelprijswinnaar Daniel Kahneman heeft hier een overzicht van gegeven waaronder beschikbaarheid, anchoring bias en group think.

Door de digitalisering zal het middenmanagement steeds door algoritmes of IT worden vervangen. Ook zullen meer organisaties zich bezig houden met het verbeteren van de wereld door middel van een Purpose naast geld verdienen. Sterker nog, we gaan van een wereld van schaarste naar overvloed waardoor geld een steeds minder belangrijke rol gaat vervullen, zeker in 2033.

## Leven

Het leven zal nog meer door technologie worden beïnvloed dan nu al het geval is. We zitten momenteel pas op minder dan 1 procent van de evolutie van het web. Waarom? We hebben nu 10 miljard connected devices in de wereld zoals kleding, auto's, bruggen, speelgoed die met het Internet zijn verbonden. In 2033 zullen dat er meer dan een paar duizend miljard zijn. We gaan van Quantified Self (ook wel wearables) genoemd naar Quantified Workforce naar Quantified Enterprise naar Quantified Cities en Quantified World. We zullen biljoenen sensoren in ons lichaam hebben die ziektes voorkomen, diagnosticeren en zelfs ook behandelen door middel van nano robots en geavanceerde non-invasieve zorgtechnieken zoals ultrasound, lasers en magnetische golven.

Het leven van mensen zal veel organischer, natuurlijker en zelf organiserend zijn. We kunnen basale taken steeds meer uitbesteden aan technologie waardoor wij ons beter op de uniek menselijke zaken kunnen richten die echt belangrijk zijn zoals liefde, intimiteit, compassie, creativiteit, samenwerking en zelfexpressie. Problemen in systemen (verkeer, energie, zorg, onderwijs) worden ofwel voorkomen danwel snel flexibel opgevangen door technologie.

Het leven van mensen zal zich met name richten op geluk, gezondheid, wellness en vooral permanente educatie. De focus zal door de snelle technologische disruptie meer op de uniek menselijke talenten liggen zoals interculturele sensitiviteit, zorg, creativiteit, kunst, cultuur, samenwerking, zelfexpressie, leiderschap en zelfkennis.



# Een land van kunstenaars en uitvinders

Joep van Lieshout

*Joep van Lieshout* (1963) is beeldhouwer en ontwerper. Hij studeerde aan de Willem de Kooning Academie in Rotterdam, en maakt objecten die zich bevinden op de grens tussen beeldende en toegepaste kunst. Hij werkt onder de naam Atelier Van Lieshout.

75

**Denkend aan Nederland in 2033 zie ik een land van kunstenaars en uitvinders. Alleen de creatieve beroepen zullen autonoom blijven bestaan, en er werkelijk toe doen.**

De rest van het werk? Dat wordt gedaan door robots en computers. En niet alleen laaggeschoolde beroepen zoals de buschauffeur of de verpleger zullen verdwijnen. Door de inzet van robotica zal het handwerk niet langer bestaan, door de inzet van computers kunnen processen geautomatiseerd worden. Ook hoger opgeleiden – chirurgen, accountants, juristen - zullen dus nutteloos worden. De middenklasse zoals we die nu kennen wacht hetzelfde lot dat eerder al de arbeidersklasse ten deel viel: zij houdt op te bestaan.

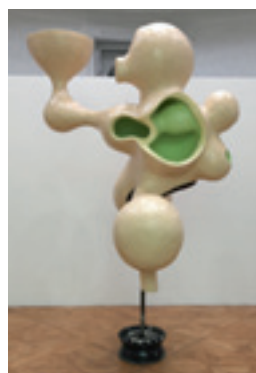
Is dit erg? Ik denk persoonlijk van niet. Computers en robots zullen aanvankelijk met name ingezet worden om tekorten op de arbeidsmarkt, die zijn ontstaan door de vergrijzing, in te vullen. Maar daarna, als de demografische verhoudingen zich normaliseren, zullen ze steeds meer taken van ons overnemen. Het resultaat? Iedereen zal veel vrije tijd hebben, heel veel vrije tijd. Er breekt een tijdperk aan waarin we ons niet meer hoeven in te spannen om in leven te blijven, onze eerste levensbehoeften zullen automatisch worden vervuld, er is geen noodzaak meer ons druk te maken over ons bestaan. Verdwenen is het jachtige bestaan als forens, de troosteloze kantoortuinen, de stress van targets en deadlines.

In plaats daarvan krijgen we vrijheid. Vrijheid om onszelf te ontplooiën, om onze creativiteit de vrije loop te laten, om spelenderwijs te ontdekken. Werk, productie, zelfs landbouw, alles kan worden uitgevoerd door robots en computers.

76



Atelier Van Lieshout, Burghers, 2014



Atelier Van Lieshout,  
Cow of the Future, 2014,  
courtesy Galerie Krinzinger

Hoe die vrijheid eruit kan zien? Dat weten we eigenlijk al lang. In de jaren zestig creëerde de visionaire Nederlandse kunstenaar Constant Nieuwenhuys (1920 – 2005) het werk New Babylon, een model voor een stad van de toekomst. Het kunstwerk bestaat uit een grote serie maquettes, collages, tekeningen, grafieken en teksten. In de visie van Constant is New Babylon een wereldwijde megastad die als een spinnenweb de globe omspant, die huisvesting biedt aan een alternatieve, volledig geautomatiseerde maatschappij waarin de mens bevrijd is van arbeid. In plaats daarvan dwalen de bewoners van Constants New Babylon als nomaden door hun megastad, kunnen hun creativiteit ontplooiën en spelenderwijs ontdekken. Constant gebruikte voor deze nieuwe mens de term *homo ludens*, de spelende mens. *Homo ludens*, om aan te geven dat er hier een volgende, hogere stap in de evolutie werd gezet - na de *homo sapiens*, de wetende mens, zou de spelende mens volgen. Die *homo ludens*, in 2033, dat worden wij.

Kan iedereen met deze vrijheid omgaan? Waarschijnlijk niet. Om de leegte te vullen zullen er goede medicamenten, roesachtige stoffen, opiaten moeten worden ontwikkeld, vele malen geavanceerder dan we nu kennen. In 2033 kan elke emotionele en lichamelijke sensatie kunstmatig worden opgeroepen met medicijnen. Een leven lang genieten van de meest ongelooflijke gevoelens, zonder schadelijke bijwerkingen. Een geweldige nieuwe wereld.

77

Wordt dan echt alles anders? Nee. Eén beroepsgroep is niet te vervangen door robots of computers, en zal zich handhaven, ook in deze nieuwe wereld: de kunstenaar, de uitvinder, de werkelijke creatieve geest, die is nog steeds nodig, die zal zijn nut nog kunnen bewijzen, die blijft bestaan.



Atelier Van Lieshout, *The Artists Dream* (detail), 2000



# De toekomst begint nu

Dieuwke Boersma

*Dieuwke Boersma* (1968) studeerde natuurkunde in Leiden. Na een onderzoeksproject over ontbossing in de Filippijnen, werkte ze voor Shell en voor een start-up in Amsterdam, waarna ze bij Econcern een partnership rond het thema duurzaamheid met Schiphol opzette. Bij Philips is ze nu verantwoordelijk voor innovatie op gebied van duurzaamheid en services voor Lighting. Vanuit die rol kijkt ze naar mogelijke toekomst scenario's.

79

**Toen de eerste Bilderbergconferentie van NCW plaatsvond in november 1961 was bij Philips net de ontwikkeling gestart van de audiocassetterecorder, een product dat in 1963 op de markt kwam en synoniem werd voor de reputatie van Philips op het gebied van innovatie.**

Een nieuwe generatie maakte kennis met wegwerpluiers en viltstiften, terwijl een paar verveelde Amerikaanse wetenschappers een computer ter grootte van drie koelkasten programmeerden om het eerste videospel ter wereld te creëren – twee punten op een scherm die doorgingen voor ruimteschepen die elkaar konden beschieten. Niemand dacht dat het wat zou worden.

De Bilderbergconferentie vond plaats in een tijdperk dat nu, 54 jaar later, op een charmante manier ouderwets op ons overkomt. Wij leven in een tijdperk waarin veranderingen optreden in een verbijsterend tempo, waarin de maatschappij niet langer transformeert van de ene generatie naar de andere, maar via betekenisvolle innovaties, elke dag weer opnieuw.

80

Technologie geeft op een diepgaande manier vorm aan onze levens. Maar hoe zal dit zijn in de toekomst, in een steeds grotere mate? Binnen de komende 30 jaar bijvoorbeeld, als de wereldbevolking met bijna drie miljard zal doorgroeien naar 10 miljard mensen van wie de meesten in steden wonen?

“De beste manier om uw toekomst te voorspellen, is haar te creëren”, zei Abraham Lincoln eens. En dat is precies waar we mee bezig zijn, elk moment van de dag – niet alleen met hoe we de toekomst kunnen creëren, maar met hoe we haar met onze digitale, op data gebaseerde innovaties meer betekenis kunnen geven en aantrekkelijker, persoonlijker en duurzamer kunnen maken.

Stelt u zich dit toekomstbeeld eens voor. We worden ‘s ochtends wakker door omgevingslicht naar eigen keuze, afkomstig van LED’s: verschillende tinten voor verschillende kamers, misschien afgewisseld met spoedeisende berichten die over de wanden flitsen. Huishoudtechnologie – die gekoppeld kan worden met honderden apps van derden – stelt ons in staat draadloos te besturen hoe onze huizen ‘leven’. Smartphones activeren daarbij huishoudelijke apparaten, airconditioning en verwarming.



Dit niveau van gepersonaliseerde en intelligente controle betekent dat we minder gebruik maken van grondstoffen, en kosten tot een minimum beperken. Belangrijker nog: het zal ons in staat stellen de kracht van technologie zo in te zetten dat deze volledig tegemoetkomt aan onze persoonlijke behoeften. Denk bijvoorbeeld aan gepersonaliseerde airconditioningsystemen die zich aanpassen aan allergieën in het gezin en externe sensoren die weerspatronen voorspellen en onze woningen in overeenstemming daarmee laten verwarmen.

Midden in de winter wandelen we naar het werk in sfeerbepalende verlichting die niet meer statisch is, maar individueel per straat wordt geregeld door gemeentelijke overheden die weten welke soort verlichting er op specifieke tijdstippen nodig is voor bepaalde stadsdelen. Welke gevaarlijke plekken voor het verkeer vereisen extra hulp, waar vereisen mensenmassa's het soort digitale en dynamische verlichting dat hen letterlijk gelukkiger maakt in de ochtenddrukte? Het stadsleven wordt verrijkt en onderlinge interactie wordt bevorderd, terwijl de voor LED's benodigde energie eventueel ook kan komen van lokaal opgewekte, duurzame energie, zoals via zonnepanelen of een laagspanningsnetwerk.

Intelligente verlichtingssystemen op het werk bieden de medewerkers via hun smartphones persoonlijke controle over de draadloze verlichtings- en verwarmingssystemen. Sensoren meten de bezetting van ruimten, de temperatuur en de vochtigheid, zodat gebouwen op basis van grote hoeveelheden data efficiënter beheerd kunnen worden, wat elke invloed op het milieu beperkt.

Tijdens de lunchpauze maken gepersonaliseerde winkelapps op smartphones verbinding met de LED-winkelverlichting die in wanden en plafonds is geïntegreerd om locatiegebaseerde informatie te verstrekken. Afhankelijk van de plaats waar we ons op straat bevinden, ontvangen we speciale aanbiedingen, in supermarkten ontvangen we gegevens over recepten en in musea worden we gepersonaliseerd langs de tentoongestelde stukken geleid. Welke plek dan ook wordt op die manier effectief een interactief netwerk dat doelgerichte informatie verschaft en de beleving van mensen verrijkt op de plaatsen die ze bezoeken.

Datzelfde concept speelt ook 's avonds weer een rol als LED-systemen de donkere straten veiliger maken, vooral in de bebouwde kom, waar intelligente verlichtingsrecepten de omgeving niet alleen aantrekkelijker maken, maar ook helpen het gedrag te beïnvloeden. Licht is dan niet alleen meer energie-efficiënt en duurzaam, maar door het specifiek aanpassen

van de kleur en intensiteit op bepaalde plekken kan het ook helpen om een mogelijk problematische sfeer te verminderen in bepaalde gebieden.

Op dit moment leeft meer dan de helft van de wereldbevolking in steden en in 2050 zal dat percentage naar verwachting gestegen zijn tot 70%. Tegelijkertijd zal ook de vraag naar energie en natuurlijke hulpbronnen sterk stijgen. Als mensen willen wonen in veilige, levendige, minder vervuilde en aantrekkelijke steden en bovendien het milieu op onze planeet willen beschermen, dan zullen de oplossingen intelligent moeten zijn.

De wereld verandert sneller dan ooit tevoren in de menselijke geschiedenis en technologie moet niet alleen aan deze behoeften tegemoetkomen maar ze ook voorspellen, om doortastende oplossingen te kunnen creëren voor problemen die we ons nu nog niet eens kunnen voorstellen – precies zoals toen in 1961 niemand begreep hoe computers essentieel zouden worden in huis en daarbuiten. Het kan dus enige tijd duren voordat onze zoektocht naar nieuwe horizonten de maatschappij echt omvormt.

Nederland kan voorop lopen in het aanjagen en faciliteren van deze innovaties. Helaas is er in Nederland veel sprake van fragmentering, waarbij vaak allerlei partijen opnieuw overtuigd moet worden om innovatief te werk te gaan. Dit terwijl overheden en bedrijven juist snel en gezamenlijk zouden moeten optrekken om innovatie te begeleiden, zodat de Nederlandse innovaties sneller schaalgrootte weten te bereiken.

Bij Philips zetten we ons in voor maatschappelijke investeringen voor de lange termijn, dus voor ons is de toekomst geen ver weg gelegen plek zoals die in sciencefictionfilms wordt afgebeeld. We nemen alle scenario's heel serieus, en we moeten samen met onze vele innovatiepartners en klanten vaart maken – de toekomst begint nu al.





*Stef van Grieken, tech-ondernemer*

# ‘Investeer in start-ups en jongeren’

*Stef van Grieken* (1986) studeerde Industrial Engineering aan de Rijksuniversiteit Groningen en een jaar filosofie. Zijn in 2006 opgerichte organisatie Open State Foundation zet zich in om de overheid transparanter te maken. Zijn projecten hebben prijzen gewonnen zoals een Time Magazine ‘Top website of 2012’ en een European Public Sector Award. Stef heeft software projecten ontwikkeld bij bedrijven als Google, Ikea en Universal Media. Sinds 2014 is hij als Technical Program Manager in dienst bij Google in London.

85

**Hij is oprichter van de Open State Foundation, Hackdeoverheid.nl en het bedrijf Wiekiesjij. Hij wil dat de overheid transparanter wordt en zich meer op participatie richt. Digitale transparantie leidt volgens hem tot een democratischer en slimmere samenleving. Stef van Grieken, Technical Program Manager bij Google.org en representant van de nieuwe digitale generatie, over het Nederland van 2033. Een gesprek op persoonlijke titel.**

86

### Je hebt al verschillende bedrijven opgericht, nu werk je voor Google. Bevalt het je om voor een baas te werken?

‘Google is een fantastisch bedrijf om voor te werken. Binnen de filantropische tak mag ik producten bedenken waarmee we de wereld verbeteren. Bijvoorbeeld producten om mensen beter te informeren over verkiezingen of over een naderende griep epidemie die we voorspellen op basis van big data. Ik heb de gaafste baan die er is. Bovendien leer ik hier enorm veel: hoe je software maakt waarmee je op grote schaal mensen kunt bereiken en een probleem voor miljoenen mensen tegelijk kunt oplossen. Daar is Google goed in. Productgeoriënteerde, producerende softwarebedrijven zijn er niet veel in Nederland. Daarom ben ik bij Google en dus in het buitenland terecht gekomen. Net als veel van mijn studiegenoten trouwens.’

### Hoe ziet Nederland er in 2033 volgens jou uit?

‘De globalisering heeft zich over achttien jaar nog veel verder doorgezet. Het is nu al makkelijk om in het buitenland te studeren, in 2033 zal dat nog veel gewoner zijn. Wie klaar is met zijn studie krijgt te maken met een internationale arbeidsmarkt en moet dan met iedereen in de hele wereld concurreren. Als land moet je dus heel goed nadenken over hoe je talent vasthoudt en aantrekt. Voor je het weet zijn mensen naar het buitenland vertrokken; de talentvolle mensen zijn zo weggepikt.

Nederland zal veel meer zijn best moeten doen om talenten vast te houden, bijvoorbeeld door ondernemerschap de ruimte te geven of door buitenlands talent te binden. Op dit moment is het nog steeds enorm ingewikkeld om in Nederland een bedrijf te beginnen, vergeleken met bijvoorbeeld de VS of zelfs Duitsland. Nog afgezien van de bureaucratie, is het in Nederland voor een beginnend bedrijf haast onmogelijk om toegang te krijgen tot investeerders. Oudere generaties zijn in Nederland bijzonder kapitaalkrchtig, en toch investeren ze veel te weinig in hun kinderen.

Ik zie voor Nederland meer toekomstkansen in de informatietechnologie, de hoogtechnologische en creatieve industrie dan in de ‘harde’ industrie en de consultancy sector. Taken die nu door accountants, boekhouders en analisten worden gedaan, worden steeds meer geautomatiseerd. Op die veranderingen zal het onderwijs veel meer moeten inspelen. Het is nu al een groot probleem om goede programmeurs en andere techneuten te vinden, terwijl we er steeds meer nodig zullen hebben.

Ik zou willen dat kinderen al op de basisschool en zeker op de middelbare school leren programmeren. Ze leren wel vijf talen, waarom dan ook niet programmeren? Dat moet een basisvaardigheid zijn. En ook als ze er niets mee gaan doen in hun beroep, zullen ze daardoor beter begrijpen wat technologie is. Want iedereen krijgt steeds meer met technologie te maken.’

### Hebben we een andere overheid in 2033?

‘Ik hoop het! De overheid kan zich veel gebruikersgericht opstellen. Internet is het voorbeeld: toegankelijk en laagdrempelig voor iedereen. Waarom kost het zoveel moeite om belastingaangifte te doen? Het kan allemaal veel gemakkelijker, als de overheid maar gebruik durft te maken van de kennis die er in de samenleving is. Mijn generatie kan overheidsdiensten ontwikkelen die net zo gemakkelijk werken als Facebook, Twitter en Google, maar wij worden te weinig betrokken.

87

In het Verenigd Koninkrijk heeft de Government Digital Service laten zien dat je binnen vier jaar de top-25 van overheidsdiensten op basis van open source-software kunt ontwikkelen. Ze hebben meer dan 500 miljoen pond bespaard door in multidisciplinaire teams met jongeren en ouderen zeer gebruiksvriendelijke overheidsdiensten te bouwen. Ook President Obama laat zich op dit soort thema’s adviseren door mensen onder de dertig. Maar in Nederland gebeurt dat niet.’

### Waarom geloof jij zo in een open overheid?

‘Als mensen inzicht krijgen in de feiten, kunnen ze beter meedenken en meebeslissen. De samenleving wordt er democratischer van. Beslissingen worden breder gedragen. Als de overheid haar gegevens beschikbaar stelt voor anderen, kunnen ontwikkelaars daar leuke dingen mee doen. Neem bijvoorbeeld de website openKvK.nl, een site gemaakt door vrijwilligers waar je gemakkelijk gegevens over bedrijven kunt vinden. Dat is natuurlijk een bedreiging voor de Kamer van Koophandel, maar de vraag is of dat soort instellingen nog taken moeten doen die burgers goedkoper en sneller kunnen. Ik weet zeker dat heel veel taken die de overheid nu zelf uitvoert, sneller en goedkoper kunnen. Daarmee houden we geld over om voor de zwakkeren in de samenleving te zorgen.’

### Hoe denk je dat het bedrijfsleven er over achttien jaar uit zal zien?

‘Nieuwe ontwikkelingen zullen steeds sneller gaan. Bedrijven gaan elkaar veel sneller opvolgen, doordat iedereen via het internet veel gemakkelijker toegang heeft tot technologie en markten. Daar moeten bedrijven en ook de overheid op inspelen.’

### Ben je optimistisch over de toekomst van Nederland?

‘Nederland heeft alle condities om succesvol te zijn, maar toch neig ik naar pessimisme. Nederland wordt geremd door de poldercultuur, praat te veel, is te risicovrij. De regels rond arbeidsverhoudingen bijvoorbeeld gaan er nog vanuit dat mensen dertig jaar lang bij dezelfde werkgever blijven, terwijl we de arbeidsrelaties juist moeten flexibiliseren. Het moet makkelijker worden om mensen uit het buitenland aan te nemen en weer te laten gaan en om medewerkers te laten delen in het succes van een bedrijf.’

We moeten vooral echt gaan investeren in jonge mensen, in start-ups. Neem de digitale krantenkiosk Blendle van Alexander Klöpping. Waar haalt die zijn investering op? In New York en Berlijn. Niet in Nederland, want hier investeren we te veel in conventionele bedrijven. Het zou veel beter zijn als banken, pensioenfondsen en oudere generatie hun geld en tijd wél investeerden in start-ups en jonge bedrijven. Want dat zijn de bedrijven die werkgelegenheid moeten gaan creëren. Het is de enige manier om er weer substantiële groei in te krijgen.

Voor mij persoonlijk zie ik in Nederland geen kansen. Ik ga liever wonen in een omgeving waarin ik succesvol denk te kunnen zijn en een leuk leven kan hebben. Ik stem dus met de voeten: ik ga weg en ik denk op dit moment eerlijk gezegd niet dat ik terugkom.’

### Denk je dat het poldermodel in de weg staat op weg naar 2033?

‘Ik vrees dat het in mindere mate gaat werken, omdat de huidige instituties worden gedomineerd door de oudere generaties. Als jongeren al actief zijn, zitten ze voornamelijk in hun eigen jongeren-sub-vereniging. Dat zegt toch genoeg? Ik denk dat mijn generatie minder goed past in een overleg- en vergadercultuur. We zijn minder graag lid van een politieke partij, vakbond of werkgeversorganisatie. Onze generatie bestaat meer uit doeners. Geef ons een lab waar we kunnen experimenteren, nieuwe dingen kunnen uitproberen, waardoor dingen voor iedereen makkelijker worden. Daar zou ik enthousiast van worden.’



## Bestaan vakbonden en ondernemingsorganisaties over achttien jaar nog?

‘Vast wel – in enige vorm. Er moeten organisaties blijven die de werknemersrechten verdedigen en opkomen voor de belangen van bedrijven. Die organisaties moeten zichzelf alleen wel heruitvinden. Ik hoop dat ze manieren vinden om mijn generatie te mobiliseren. Of cao’s moeten blijven bestaan? Ik ben zelf blij dat ik niet onder een cao val, maar gewoon afspraken kan maken met mijn baas. Ik ben ervoor dat werknemers inspraak hebben in hun bedrijf, maar dat hoeft niet per se via een ondernemingsraad. Bij Google zit de directie op vrijdagmiddag op het podium en kan iedere medewerker direct vragen stellen.

De toekomst van vakbonden en werkgeversorganisaties hangt af van de vraag of ze bereid zijn om niet alleen naar de korte termijn, maar ook naar de lange termijn te kijken. Of ze een rol willen spelen in hoe de samenleving van 2033 vorm krijgt. Laat banken, pensioenfondsen en bedrijven investeren in nieuwe bedrijven van de toekomst, zodat er nieuwe Shells en nieuwe TomToms kunnen ontstaan.’



*Jan Aalberts, ceo Aalberts Investments*

# ‘Het kan nog altijd beter’

*Jan Aalberts (1939) is oprichter van Aalberts Industries. Het bedrijf is met een omzet van ruim € 2 miljard (2013) en 12.500 werknemers wereldwijd uitgegroeid tot een zeer succesvolle beursgenoteerde onderneming. In april 2012 gaf Aalberts de dagelijkse leiding van het concern uit handen, in april dit jaar trad hij af als president. Hij is als grootaandeelhouder nog wel bij de onderneming betrokken. Daarnaast is hij ceo van Aalberts Investments. Hij investeert en participeert in kleinere en middelgrote productiebedrijven, voornamelijk in Europa en de Verenigde Staten.*

91

**Een man met meer ondernemerservaring dan hij is moeilijk te vinden. 75 jaar is Jan Aalberts, en nog steeds bezig met ondernemen: participeren en investeren in bedrijven die hij interessant vindt. En ook nog altijd op jacht naar succes. Maar vraag je hem naar de toekomst, dan zou hij liever zwijgen. ‘De toekomst is niet te voorspellen. 2033? Niemand weet hoe de wereld er dan uit ziet.’**

### **Een kind dat in 2015 wordt geboren, wordt in 2033 achttien jaar. Wat raadt u een jongere op die leeftijd aan?**

‘Hopelijk is iemand van achttien jaar nog aan het studeren. Ik vind het lastig om te zeggen wat ik iemand in 2033 zou aanraden. Het is moeilijk om in de toekomst te kijken. We zullen ons in 2033 ongetwijfeld nog gemakkelijker verplaatsen dan nu. Alles zal energiezuiniger zijn en de communicatie zal nog sneller gaan. Kijk eens wat we in de afgelopen achttien jaar aan vooruitgang hebben geboekt. Dat zal zeker doorgaan. Maar verder heb ik geen idee hoe de wereld er dan zal uitzien.’

92

### **Maar verwacht u dat de wereld er in 2033 beter voor staat?**

‘Ik maak me daar zorgen over. Er zijn in deze tijd zoveel oorlogen en er is zoveel onrust. Door de huidige communicatiemiddelen weten we heel veel van het leed elders in de wereld. Ik vind dat heel pijnlijk. Dat maakt het leven op een bepaalde manier moeilijker. Wij hebben een enorme luxe, onze maatschappij heeft een ongelooflijk niveau van welzijn bereikt, maar toch hebben mensen nog steeds of weer nieuwe problemen. Soms denk ik: waar zijn we toch allemaal mee bezig?’

### **Is er verschil tussen de jongeren van nu en van de tijd waarin u jong was?**

‘Wij moesten destijds knokken en bikkelen om dingen te kunnen kopen, een boek of een bromfiets bijvoorbeeld. Niemand had wat. Eerst was er de oorlog en daarna was er nog een hele tijd armoede. De enige manier om vooruit te komen was: ervoor gaan. De omstandigheden van nu zijn heel anders. Jongeren van deze tijd hebben alles al. Ik zeg niet dat ze niet gemotiveerd zijn om hard te werken. Ik heb pas een praatje gehouden voor de vijfde- en zesdeklassers van een gymnasium. Die waren zeer geïnteresseerd en stelden goede vragen. Dat viel me reuze mee.’

## Wilde u altijd al ondernemer worden?

‘Eerst wilde ik muzikant worden. Ik speelde als dienstplichtig militair bij het fanfareorkest van de Huzaren van Boreel. Maar ik ontdekte al snel dat er mensen waren die meer talent hadden dan ik, en ik besepte dat ik in de muziek nooit de beste zou kunnen worden. Daarom ben ik ondernemer geworden. Op mijn 28<sup>e</sup> leidde ik een bedrijf met 80 mensen. Op mijn 35<sup>e</sup> begon ik mijn eigen bedrijf. Mijn doel was om plezier te hebben en succesvol te zijn en die doelen heb ik nog steeds. Door bezig te blijven, blijf je scherp.’

## In welke bedrijven participeert en investeert u precies?

‘Ik kijk naar de mensen en naar het product dat ze maken. De mensen zijn het belangrijkste. Ik zoek types met een vergelijkbare instelling als ikzelf. Mensen die ik kan vertrouwen. Ze hoeven niet alles te weten, maar ze moeten wel kennis van zaken hebben en van anderen willen leren. Als ik denk dat een bedrijf toekomst heeft, stap ik erin. Ik probeer met mijn kennis en ervaring een bijdrage te leveren aan het succes van zo’n bedrijf. Ik heb toch een paar dagen managementervaring, zal ik maar zeggen.’

De belangrijkste vraag die je een ondernemer kunt stellen, is: wil je succesvol zijn? En vervolgens: heb je daar heel veel voor over? Ondernemer zijn, is geen parttime baan. Laten we er geen doekjes om winden: ondernemer zijn heeft grote impact op je privéleven. Als je een gezin hebt, dan gaat dat gezin er vast onder lijden. Als ondernemer kun je namelijk nooit tevreden zijn; het kan altijd beter, het is nooit goed genoeg, je hebt altijd haast.

Het is overdreven om te zeggen dat ondernemen oorlog is, maar ik zeg wel: ondernemers zijn ongeduldige mensen, dus niet altijd leuk. Ik raad ondernemers ook altijd ten stelligste af om met familie of vrienden een bedrijf te beginnen. Want die wil je geen pijn doen, terwijl dat omwille van het succes van de onderneming op een bepaald moment wel nodig kan zijn. Je moet elkaar de waarheid kunnen zeggen, je moet afscheid van elkaar kunnen nemen. Je moet dus geen vrienden worden met de mensen met wie je werkt, maar je moet elkaar wel respecteren.

De meeste mensen met wie ik heb gewerkt, wisten over veel dingen meer dan ik. Over andere dingen wist ik zelf weer meer. Je hebt elkaar nodig. Het succes van een bedrijf is nooit het succes van één man.’

## Is ondernemerschap aan te leren?

‘Nee. Ik zie vrijwel meteen of het er bij iemand in zit of niet, al kan ik het ook best een keer fout hebben. Dat zeg ik er ook altijd bij. Soms zeg ik tegen iemand: jij wordt nooit een echte ondernemer. Het heeft te

maken met ambitie, met het vermogen om met mensen om te gaan. Ondernemerskunst kun je niet aanleren. Je kunt op Nyenrode of een andere opleiding alleen maar bagage opdoen om het ondernemen makkelijker te maken en om sneller succesvol te zijn.

Als iemand geen ondernemer is, is dat overigens helemaal niet erg. We hebben ook andere mensen nodig. Ik heb altijd veel bewondering gehad voor de mensen op de werkvloer. Waar ik ook op bezoek was, bij welke vestiging van ons bedrijf dan ook, ik liep altijd een rondje door de fabriek. Het is verstandig om met de productiemensen te praten, want die weten heel goed waar de problemen zitten, waar dingen fout gaan. Ik heb altijd geprobeerd om van anderen te leren. Want alles kan altijd beter.'

### Heeft u ergens spijt van?

'Ik heb heel veel fouten gemaakt. Oké, dat is een beetje overdreven, maar ik heb zeker fouten gemaakt. Het feit dat ik dat beseft, maakt het makkelijker om fouten van anderen te accepteren. Ik ben wel eens enorm teleurgesteld. Zo'n teleurstelling had altijd met mensen te maken. Als ik een slapeloze nacht had, dan was dat omdat iemand onbetrouwbaar bleek. Als iemand een fout maakt, kan ik dat accepteren, maar als iemand niet te vertrouwen is, dan houdt het voor mij op. Dan is de band gebroken.'

### Zou u zelf graag nog eens achttien willen zijn? Het leven overdoen als het zou kunnen?

'Nee, dat gevoel heb ik eigenlijk nooit. Maar dat komt ook omdat ik me nog lang niet versleten voel. Leeftijd is niet belangrijk, het gaat erom hoe je je voelt, hoe je in het leven staat. Als ik het leven over mocht doen, zou ik het niet anders doen. Alhoewel, misschien zou ik langer willen studeren. Maar misschien zou het daardoor dan juist fout gaan. Je kunt het gewoon niet weten. Het heeft geen zin om achteruit te kijken.'

### Heeft u misschien toch een advies voor een achttienjarige die in 2033 ondernemer wil worden?

'Ik zou vragen: ben je echt bereid om tegen weinig salaris en met weinig luxe keihard te werken voor succes? Is het niet verstandiger om eerst in een groot bedrijf te gaan werken en kennis bij anderen op te doen? Maar weet je, eigenlijk hebben vragen en adviezen niet zo veel zin. Niemand doet of laat iets omdat een ander dat tegen hem zegt. Je doet iets omdat je denkt dat dat het juiste is om te doen. En gelukkig leiden er meerdere wegen naar Rome.'







*John Fentener van Vlissingen, oprichter en  
eigenaar BCD Group*

# ‘Ondernemen in 2033? Flexibiliteit, flexibiliteit, flexibiliteit’

97

*John Arthur Fentener van Vlissingen (1939) begon zijn carrière bij de bank Pierson, Heldring & Pierson. In 1975 richtte hij BCD op, dat uitgroeide tot een van de grootste reisbedrijven ter wereld, met vestigingen en partners in meer dan honderd landen. In 2013 had het bedrijf een omzet van 24 miljard dollar, inclusief 9,2 miljard partneromzet. Fentener van Vlissingen is voorzitter van de Raad van Commissarissen van BCD Holdings. Zijn vrouw, zoon en twee schoonzoons zitten daar ook in.*

**Als enige van de drie broers koos John Fentener van Vlissingen (75) niet voor het familiebedrijf SHV (ooit: Steenkolen Handelsvereniging). Hij bouwde in de reisbranche een nieuw familiebedrijf op: BCD Group. ‘In 2033 zullen er alleen maar meer familiebedrijven zijn. Zij hebben de flexibiliteit die nodig is om te overleven in de hoogtechnologische informatiemaatschappij.’**

### Heeft u enig idee hoe de wereld er in 2033 uit ziet?

‘Voorspellen is moeilijk, vooral als het om de toekomst gaat. Een zin van Wim Kan. Het is als het zoeken van een speld in een hooiberg; onderweg kom je de mooie dochter van de boer tegen en wordt alles anders. We weten niet welke ziektes, oorlogen en uitvindingen eraan komen. Als ik me toch aan een voorspelling moet wagen, vermoed ik dat we in 2033 het probleem van Alzheimer hebben opgelost, dat we in staat zijn om kunstharten te implanteren en kanker beter te bestrijden. De gemiddelde leeftijd zal 95 zijn en we zullen doorwerken tot 70. Ik denk dat we overgaan naar een vierdaagse werkweek, omdat robots steeds meer werk zullen overnemen. Dat betekent dat mensen langer met pensioen zijn en meer vrije tijd hebben. En wat gaan ze dan doen? Reizen en recreëren. Dat is voor onze onderneming natuurlijk zeer interessant.’

### Gaan we straks nog wel fysiek ergens naar toe? We hebben nu overal beelden van, en die zijn vaak mooier dan de werkelijkheid.

‘Het tegenovergestelde is waar. Mensen die vanuit hun luie stoel prachtige beelden zien van landschappen en dieren in de wereld, worden juist nieuwsgierig. Ze willen het met eigen ogen zien. Na een populaire film over pinguïns op de Zuidpool, neemt het aantal reizen met die bestemming exponentieel toe. Zo is de mens.’

### U bent uw tijd vooruit: u werkt nog op uw vijfenzeventigste.

‘Ik besteed een derde van mijn tijd aan het bedrijf, een derde aan stichtingen en liefdadigheid en een derde aan mijn kleinkinderen. Deze verdeling bevalt mij uitstekend. Ik zal nooit helemaal stoppen met het bedrijf. Ik bemoei mij weliswaar niet meer met de dagelijkse leiding, maar ik ben altijd op de achtergrond aanwezig om de koers te bepalen. Dat kan ook gemakkelijk zolang je een goede gezondheid hebt. En als ik tegenwoordig voor zaken naar bijvoorbeeld Australië of Amerika ga, ga ik niet na twee dagen weer terug, maar plak ik er een vakantie aan vast.’

### Wat wordt er van ondernemers anno 2033 verwacht?

‘Flexibiliteit, flexibiliteit, flexibiliteit. Dat zal nog belangrijker zijn dan nu. In 2033 komt de informatie nog sneller binnen en zijn de technologische mogelijkheden nog groter. Daardoor zal men constant zijn zakelijke plannen moeten aanpassen. Vijfjarenplannen zullen niet veel meer waard zijn. Natuurlijk moeten ondernemers een langetermijndoel bepalen, maar ze moeten bereid zijn om de route daarnaartoe te veranderen.

In zekere zin gebeurt dat nu ook. Er kan morgen iets gebeuren waardoor wij het als reisorganisatie ineens heel anders moeten gaan doen. Bijvoorbeeld als een vliegtuig wordt uitgevonden dat twee keer zo snel gaat, waarmee iedereen wil reizen.’

### Zijn er al eerder ontwikkelingen geweest die de reisbranche fundamenteel hebben veranderd?

‘We zitten nog steeds met de erfenis van 9/11. De *security* op alle vliegvelden ter wereld is enorm toegenomen en dat heeft grote consequenties voor het reizen. Mensen moeten eerder aanwezig zijn op het vliegveld. Sommigen hebben daar geen trek in en zoeken alternatief vervoer. Binnen Europa wint het treinverkeer terrein. Die vervoersmogelijkheden moeten wij dus ook bieden.’

### U komt uit een beroemde Nederlandse ondernemersfamilie. Gaf u dat een voorsprong?

‘Mijn broers en ik hebben het ondernemerschap automatisch meegekregen. Niet dat er dagelijks aan tafel over zakelijke aangelegenheden werd gesproken, maar het zat in kleine zinspelingen. ‘Heb je wel aan de kosten gedacht? Je denkt winst te maken, maar als je de kosten niet meeneemt, kan je zomaar met verlies eindigen’. Dat soort voorbeelden kreeg ik spelenderwijs mee en dat gaf inderdaad een voorsprong.’

### U ging niet werken bij de SHV.

‘Toen ik zestien was, kreeg ik een klein vermogen van een tante. Ik merkte dat ik het reuze interessant vond om daarmee te beleggen en banken te bellen voor aandelentransacties. Dus toen het moment kwam om keuzes te maken, wilde ik liever de financiële sector in dan het familiebedrijf. Het nadeel van een familiebedrijf is dat je er bijna niet meer kunt uitstappen als je eenmaal binnen bent, want dan denkt iedereen dat je een mislukking bent. Daarom kan je beter ergens anders beginnen en op een later tijdstip instappen, mét een dosis ervaring. Ik ging dus naar een bank, maakte daar carrière, ben een eigen bedrijf gestart en toen was een terugkeer naar de SHV niet meer aan de orde. Wel ben ik daar in 1970 commissaris geworden, omdat het bedrijf me altijd zeer na aan het hart heeft gelegen.’

### Vond uw vader het erg dat u een andere weg koos?

‘Hij vond het eerst heel erg, maar leerde er, zoals het vaders betaamt, in de loop der jaren mee leven. En daarna heeft hij mij geweldig gesteund. Ik ging regelmatig ‘s avonds naar hem toe om zakelijke problemen te bespreken. De reiswereld was niet zijn wereld, maar omdat veel dingen in het ondernemen natuurlijk hetzelfde zijn, kon hij mij zeer goed adviseren. Zo kwam het gesprek tussen vader en zoon over ondernemen weer op gang. Dat werd versterkt toen hij zag dat er een nieuw succesvol familiebedrijf ontstond.’

### Zijn er dingen die u achteraf anders had moeten doen?

‘Uiteraard heb ik fouten gemaakt. Ik ben een ondernemer die vele malen is gestruikeld. Maar dan stond ik weer op en leerde van die ervaring.’

### Wat is het slechtste wat een onderneming kan overkomen?

‘Besluiteloosheid bij de leiding. Ik zeg weleens voor de grap: als ik een moeilijke beslissing moet nemen, doe ik de deur van mijn kamer dicht en gooi een muntje op. Een slecht besluit is beter dan geen besluit. Een slecht besluit kan je corrigeren, maar bij een uitblijvend besluit wordt de hele staf twijfelachtig. Je mag best zeggen dat je ergens een maand de tijd voor nodig hebt, dan geef je je mensen een tijdshorizon. Maar je móet beslissen. Ik heb zoveel voorbeelden gezien van ondernemingen die maar bleven wachten, en die eraan kapot gingen.’

### Welk advies geeft u aan achttienjarige ondernemers in de dop?

‘Regelmatig zitten hier jonge, enthousiaste jongens en meisjes aan mijn bureau, die eens willen komen praten. Mij geeft dat een geweldige kick, omdat ik ook wat van hen kan leren. Wat ik hun altijd meegeef, is: zoek een mentor. De fout van de jeugd is namelijk dat ze vaak te snel beslissen. Maar soms is het beter om de zaak eerst even rustig met je mentor te bespreken. Het is niet alleen prettig om je ei kwijt te kunnen, maar de denkrichting van iemand anders kan je ook net op een ander spoor zetten.’

### Zijn er in 2033 nog familiebedrijven?

‘Ik verwacht dat er alleen maar meer zullen komen. Familiebedrijven kunnen beter inspelen op het razende tempo van de technologische ontwikkelingen dan grote ondernemingen. Jonge ondernemers kunnen immers zo een bedrijfje bouwen rond een leuke nieuwe uitvinding.’

Het mkb, waartoe veel familiebedrijven behoren, is nu al de ruggengraat van de Nederlandse economie. Middelgrote en kleine bedrijven genereren 50 procent van ons bruto nationaal product en 50 procent van de werkgelegenheid. Uit onderzoek blijkt dat beursgenoteerde ondernemingen die geheel of gedeeltelijk in handen van families zijn, beter renderen

dan andere beursfondsen. Dat heeft te maken met, daar heb je het weer, flexibiliteit. En met de langetermijnvisie. Familiebedrijven durven doorgaans rustig een paar kwartalen verlies te maken, omdat ze geloven in de toekomst. Dat geldt minder voor andere beursondernemingen.'



*Jan Peter Balkenende en Paulette van Ommen, Dutch Sustainable Growth Coalition*

# ‘Duurzaamheid kan groei en innovatie opleveren’

103

*Jan Peter Balkenende* (1956) is partner bij EY, voorzitter van de Dutch Sustainable Growth Coalition en hoogleraar aan de Erasmus Universiteit. Daarvoor was hij Minister-President en Kamerlid voor het CDA. Hij studeerde Economische en Sociale Geschiedenis en Nederlands recht aan de Vrije Universiteit.

*Paulette van Ommen* (1986) was tot eind 2014 senior adviseur Corporate Responsibility bij EY. Tevens was zij Working Group Leader van de Dutch Sustainable Growth Coalition. Per 2015 is zij global sustainability manager bij DSM. Ze studeerde ontwikkelingsstudies aan University College Utrecht en de London School of Economics.

Precies drie jaar geleden werd in Davos bij het World Economic Forum de “Dutch Sustainable Growth Coalition” (DSGC) opgericht. Met oud-premier Balkenende, partner bij EY, als voorzitter bundelen Philips, AkzoNobel, FrieslandCampina, DSM, Shell, Unilever, KLM en HEINEKEN hun kennis over het integreren van duurzaamheid in de onderneming. EY faciliteert de DSGC en VNO-NCW ondersteunt de coalitie. In december 2014 bracht de duurzame bedrijvencoalitie haar derde publicatie uit, over duurzame innovatie. Hare Majesteit Koningin Máxima nam de publicatie in ontvangst. DSGC voorzitter Balkenende (partner bij EY) schreef de publicatie met zijn voormalig adviseur en DSGC kartrekker bij EY, Paulette van Ommen.

104

### In wat voor wereld wordt een kind in 2015 geboren?

**Balkenende:** Hopelijk in wat achteraf een historisch jaar blijkt te zijn. 2015 is namelijk een cruciaal jaar voor de VN politiek: een klimaatop in Parijs in december, en de vaststelling van de hernieuwde VN duurzame ontwikkelingsdoelen in september. Deze afspraken geven richting voor de tien tot twintig jaar daarna, dus richting 2033. Bedrijven hebben bij beide agenda’s een onmisbare rol te vervullen. Overheden kunnen de global challenges niet alleen aanpakken. Er zal dus een tijdperk van vernieuwende partnerschappen ontstaan, hetgeen nu al valt waar te nemen. Bedrijven hebben de techniek, creativiteit, de middelen en de innovatiekracht in huis om te helpen de grote maatschappelijke vraagstukken van vandaag oplossen. De wetenschap en het maatschappelijk middenveld zijn daarbij ook van onschatbare waarde.

**Van Ommen:** Het is erop of eronder. De hamvraag is: zijn landen in staat om in VN verband een effectief internationaal klimaatakkoord te bereiken, of koerst de wereld af op méér dan 2 graden – misschien wel 4 of 6 graden – opwarming? Gelukkig wordt het bedrijfsleven steeds vaker herkend als partner in dit proces, ook in de afspraken rondom de VN duurzame ontwikkelingsdoelen.

### Wat is de visie van de DSGC over duurzaamheid?

**Balkenende:** De DSGC is ontstaan naar aanleiding van gesprekken met Paul Polman en Feike Sijbesma. Zij hebben hun ideeën over verduurzaming natuurlijk een aantal jaren geleden ook op de Bilderbergconferentie



neergezet. In onze gesprekken daarover hebben we vastgesteld dat Nederlandse ondernemingen het goed doen op het vlak van verduurzaming, maar dat het van belang is dit nadrukkelijker en in gezamenlijkheid te agenderen.

De kern van het gedachtegoed van de DSGC is dan ook dat als je duurzaamheid goed integreert in de strategie, bedrijfsmodel en ondernemingsbestuur van een bedrijf, het innovatie, groei en zelfs een competitief voordeel kan opleveren. Niet alleen voor individuele bedrijven, maar ook als je de optelsom maakt voor Nederland als geheel. Ons land heeft de wereld zóveel te bieden.

**Van Ommen:** De publicatie, *'Sustainable innovation, Game-changing solutions for the world's grand challenges'* laat zien wat deze visie concreet betekent voor ondernemingen zoals aangesloten bij de DSGC. De bedrijven geven ieder een kijkje in hun keuken bij twee concrete innovaties, *de next practices*.

### Wat is een aantal van deze aansprekende voorbeelden?

**Balkenende:** Neem bijvoorbeeld AkzoNobel. Het bedrijf heeft een biocidevrije coating ontwikkeld voor scheepsrompen waardoor aangroei zich moeilijker hecht. Dankzij een gladder oppervlak is nu minder brandstof nodig. Of DSM, dat in Iowa een fabriek heeft opgezet om plantrestenafval om te zetten in biobrandstoffen. Ook ontwikkelde DSM in samenwerking met KLM een energiebesparend cargo net: het weegt de helft van het traditionele net.

**Van Ommen:** De bedrijven innoveren overigens lang niet altijd *from scratch*; soms kan juist een relatief kleine vernieuwing in een bestaand product een groot effect hebben. In India is bijvoorbeeld een schrijnend tekort aan Intensive Care artsen. Om dit op te lossen maakt Philips vanuit een centrum in Chennai 24/7 monitoring op afstand mogelijk. Zo kan een klein groepje specialisten levens in andere delen van India redden. Deze informatietechnologie werd al jaren in ziekenhuizen in de VS toegepast, maar paste Philips nu aan voor de situatie in India.

**Balkenende:** Hetzelfde geldt voor de Lifebuoy zeep van Unilever. 1,7 miljoen kinderen sterven jaarlijks vanwege ziekten die je makkelijk kunt voorkomen (zoals diarree) door simpelweg je handen te wassen. Door een aantal vernieuwingen in het product en een totaal andere benadering van consumenten uit lage inkomensgroepen heeft Unilever de afgelopen jaren al bijna tweehonderd miljoen mensen bereikt.

Overigens zijn dit nu voorbeelden van de bedrijven uit de coalitie, maar dit soort voorbeelden ontstaat nu bij veel bedrijven. Er komt echt een beweging op gang waarbij duurzaamheid tot de kern van het bedrijf en het verdienmodel behoort en het ‘oude denken’ over duurzaamheid als kostenpost naar de achtergrond verdwijnt.

### Hoe kan duurzame innovatie aangejaagd worden?

**Van Ommen:** Innovatie moet slim gestimuleerd en gefaciliteerd worden. Soms kan dat in een reguliere afdeling. Als het innovatieproces enkele of meerdere jaren in beslag neemt, kan het verstandig zijn om (tijdelijk) een semi-autonome afdeling op te zetten, die deels wordt afgeschermd van de rest van de onderneming. Een andere oplossing kan zijn om overheidsgeld of filantropisch geld te zoeken om hoge opstartkosten te dekken, ter overbrugging naar commerciële levensvatbaarheid van een project. FrieslandCampina werkt bijvoorbeeld samen met de Nederlandse overheid om in Indonesië de zuivelsector te helpen ontwikkelen. Een andere optie is om een (sociale) ondernemer van buitenaf te financieren.

**Balkenende:** Open innovatie is belangrijk. Ook met kleinere bedrijven trouwens. Het valt duidelijk op dat de DSGC bedrijven hun innovaties niet in isolement creëren. Samenwerking met het mkb, met kleinere bedrijven is cruciaal. HEINEKEN heeft bijvoorbeeld samen met enkele kleinere bedrijven uit de EU een innovatieve koelkast ontwikkeld die tot 80% minder energie verbruikt. In Haïti werkt het bedrijf met kleine spelers om plastic te recyclen tot lokaal geproduceerde bierkragen. En KLM werkt met het veel kleinere SkyNRG aan de ontwikkeling van een markt voor biobrandstoffen voor de luchtvaart.

**Van Ommen:** De gedachte is: hoe identificeren we de briljantste ideeën? Of deze van binnen of van buiten komen, dat maakt niet uit. Van het “not invented here” syndroom naar een positieve “proudly found elsewhere” mentaliteit!

**Balkenende:** In dat kader: EY is initiator van de Startup Bootcamp HighTechXL. Honderden startups uit de hele wereld zijn gescreend; tien daarvan krijgen nu maandenlang intensieve begeleiding en toegang tot een rijk netwerk van mentoren, coaches, investeerders en andere waardevolle contacten.

## En wat is dan de rol van de verschillende partijen naast ondernemers: politiek, overheid, ngo's? Blijven deze in dezelfde verhouding ten opzichte van elkaar staan of gaan de rollen verschuiven?

**Balkenende:** In de jaren zeventig was er een strikt onderscheid tussen de publieke zaak en de taak van het bedrijfsleven. Dit beeld is nu geheel anders. We zien een intensieve betrokkenheid van het bedrijfsleven bij publieke issues. Men vraagt zich vaker af: wat kan mijn bedrijf doen om geld te verdienen op een manier die tegelijkertijd waarde creëert voor het milieu of de maatschappij? Welke kansen en verantwoordelijkheden moet ik pakken?

**Van Ommen:** Bedrijven realiseren zich ook vaker dat het creëren van een nieuwe marktnorm simpelweg niet lukt in je eentje. Unilever koopt zelf “slechts” 3 procent van de wereldwijde palmolieproductie, maar wil wel de ontbossing tegengaan. Om een beter speelveld en actieplatform te creëren, heeft Unilever de Tropical Forest Alliance geïnitieerd. Overheden, ngo's maar ook bedrijven die sterk afhankelijk zijn van grondstoffen als palmolie, papier, rundvlees en soja doen er aan mee. Het is mede dankzij dit initiatief inmiddels mogelijk om realtime, via een Google tool met satellietbeelden, de ontbossing te monitoren.

107

## Kan het gedachtengoed van DSGC wel in de praktijk worden gebracht in een markteconomie?

**Van Ommen:** Als onze planeet morgen een bankrekening zou openen, zouden veel bedrijven nu flink wat onbetaalde facturen op de deurmat krijgen. Ik spreek de hoop uit dat we in 2033 een ander beeld zien. Gelukkig neemt het besef toe dat we sociale en milieukosten beter moeten waarderen, dus om alle positieve en negatieve externaliteiten die bedrijven gewend zijn af te wentelen door te rekenen. Het initiatief TruePrice rekent deze informatie al door in de praktijk. EY werkt op dit gebied ook nauw met deze organisatie samen en is deelnemer van de *Green Deal* van de overheid, die hierover gaat.

**Balkenende:** Internationaal werken de vier grote accountantskantoren actief samen op het gebied van geïntegreerde verslaggeving. Ook die verandering geeft een belangrijk signaal af aan de markt. En met betrekking tot belastingen is het noodzakelijk om na te denken over een verschuiving van belasting op arbeid naar een belasting op grondstoffen. EY heeft in Nederland samen Deloitte, KPMG en pwc meegewerkt aan een studie van Ex'Tax, om door te rekenen wat dit zou betekenen voor de werkgelegenheid en het duurzaam gebruik van grondstoffen.

## Zijn jullie optimistisch over de toekomst van Nederland?

**Balkenende:** Natuurlijk ben ik optimistisch over de toekomst van Nederland, maar met optimisme alleen komen we er niet. Uiteindelijk draait het om wat je in beweging kunt krijgen. Met de DSGC geven we een positief signaal af. De bedrijven laten overigens ook zien wat nog niet goed gaat. Waar de risico's en uitdagingen liggen. De richting is duidelijk, maar de route er naartoe is een leerproces. Ik hoop van harte dat onze derde publicatie, over duurzame innovatie, aan dat leerproces bijdraagt.

**Van Ommen:** Nederland staat nu voor het tweede jaar op rij op nummer 8 in de World Economic Forum concurrentie index. Niet slecht, maar wie goed de tabellen heeft gelezen, weet dat we op nummer 6 staan in de concurrentie index die gecorrigeerd is voor milieu- en sociale factoren. We moeten ons niet blindstaren op lijstjes: Nederland bungelt in andere lijstjes weer onderaan. Bijvoorbeeld als het gaat om het lage percentage hernieuwbare energie (minder dan 5 procent) in vergelijking met andere EU landen. Toch zegt onze toppositie in de index dat we in staat zijn om wereldwijd te concurreren, als we iets maar graag genoeg willen. Dat geeft hoop. Zoals Paul Polman (ceo, Unilever en mede-oprichter DSGC) zegt: *I'm an optimist, because it is too late to be a pessimist!*





*Jeroen van den Hoven, Faculteit Techniek,  
Bestuur en Management (TBM)*

# ‘De mens moet verantwoordelijkheid nemen voor technologie’

111

*Jeroen van den Hoven (1957) is sinds 2003 hoogleraar Ethiek aan de Technische Universiteit Delft; hij is voorzitter van de afdeling Values and Technology en vicedecaan van de faculteit Techniek, Bestuur en Management. Hij was de Founding director van het 3TU Centre for Ethics and Technology van de drie technische universiteiten in Nederland. Verder is hij voorzitter van de programmacommissie Maatschappelijk Verantwoord Innoveren van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Hij won in 2009 The World Technology Award in New York in de category Ethics.*

**Jeroen van den Hoven, hoogleraar Ethiek aan de Technische Universiteit Delft, zet zich in voor techniek die voldoet aan humane, ethische normen. 'Anders stellen we toekomstige generaties aan grote gevaren bloot.' Maatschappelijk verantwoord ondernemen was stap één, hij pleit voor de volgende: maatschappelijk verantwoord innoveren.**

### Hoeveel geluk heeft een kind dat in 2015 wordt geboren en in 2033 achttien wordt?

'Meer geluk dan een kind dat tweehonderd jaar eerder werd geboren. De levensverwachting en het welvaartsniveau zijn in de afgelopen eeuwen ongelooflijk gestegen. Aan de andere kant zijn er nieuwe bedreigingen die als donkere wolken boven de toekomst hangen: klimaatverandering, bevolkingsgroei, verstedelijking, terrorisme, armoede en virussen. Plus de dreigingen van innovaties als kernenergie, synthetische biologie, robotica en internet. Onze wereld wordt gekenmerkt door grote afhankelijkheden, systeemfalen en cascade-effecten die we nog slecht begrijpen.'

112

### Is er iets tegen die afhankelijkheid te doen?

'We zullen de nieuwe *hyper connected* wereld heel serieus moeten gaan bestuderen zodat we weten wat we moeten doen om de risico's beheersbaar te maken. Dankzij de informatietechnologie en *big data* weten we al heel veel. Uit het Google-zoekgedrag van miljoenen burgers kunnen we heel veel aflezen. Waar zijn mensen mee bezig, hoe voelen ze zich, wat verwachten ze? Die kennis kan worden gebruikt om individuele burgers te helpen. Maar er is ook een andere kant: de beschikbaarheid van data gaat gepaard met het vraagstuk van de privacy. Als we de voordelen van de big data-revolutie goed en verantwoord willen gebruiken, zullen we de angel uit het privacy-probleem moeten halen.

De kunst is om technologie zo te ontwerpen en in te zetten dat gegevens niet kunnen worden misbruikt. We noemen dat *privacy by design* of ook wel: *privacy enhancing technology*. Dat geldt overigens ook voor bijvoorbeeld veiligheid, duurzaamheid en verantwoordelijkheid. Dat zijn waardevolle eigenschappen die vanaf het begin aan een ontwerp moet worden meegegeven. Dat is wat we de nieuwe generatie ingenieurs proberen te leren: verantwoord ontwerpen en innoveren.

Techniek is veel te belangrijk om alleen aan de markt over te laten. Technologie bepaalt immers in welke samenleving we leven, hoe ons leven is gestructureerd, welke opties we hebben en welke niet. Computers



en social media hebben een geweldige invloed op ons leven. En we zijn verslaafd geraakt aan bewerkte *designer foods* die niet gezond zijn. Het is noodzakelijk dat we beter gaan nadenken over de eigenschappen die we aan producten en diensten meegeven. Of het nu computerprogramma's zijn of *donuts*.'

### Krijgt u het bedrijfsleven daar warm voor?

'Nederland en Europa zijn relatief goed in het denken over deze aspecten van ondernemen. We zijn al lang bezig om auto's en vliegtuigen veiliger te maken, we zijn al lang bezig met duurzaamheid. Dat is ook heel verstandig. Want als Europa het ergens van moet hebben, dan is het van dit soort innovaties. We kunnen nu eenmaal niet met China concurreren op arbeidskosten en ook niet op standaard technologie en de bulk. Wij moeten het hebben van bijzondere kwaliteit.

Ik heb voor de Europese Commissie een presentatie gehouden met daarin een slide getiteld *The Chinese love their children too*. China is een van de nieuwe grootmachten in de 21<sup>e</sup> eeuw, maar kampt met geweldige vervuiling, waterproblemen, censuur en onleefbare steden. Wat heb je eraan om in een megacity te wonen, als je nooit zonder mondkapje op naar buiten kan, als het vervoer niet veilig is en babymelkpoeder verontreinigd is? Chinezen willen net zo goed als wij kwaliteit van leven. Ook voor hun kinderen. En daarvoor zullen ze bij ons aankloppen.

113

Ik ben ervan overtuigd dat maatschappelijk innoveren en het maken van ethische keuzes kansen oplevert voor onze economie. Neem Duitsland: het land heeft grote moeite gehad met kernenergie, maar loopt nu voorop in duurzaamheid en heeft vele banen geschapen op het gebied van milieu en duurzaamheid.

De negatieve voorbeelden zijn er overigens ook, ook in eigen land: het elektronisch patiëntendossier is gesneuveld, omdat er twijfels waren over de privacy. Dat heeft ons naar schatting 300 miljoen euro gekost. Nu moet het via een achterdeur alsnog worden ingevoerd. Hetzelfde geldt voor de slimme elektriciteitsmeter. Als privacy vanaf het begin was meegenomen in het ontwerp en als de belangrijke nadelen vooraf waren afgedekt en opgenomen in een innovatief ontwerp, dan was er geen wantrouwen ontstaan en hadden we ons de kosten van mislukken kunnen besparen. Zodra er wantrouwen ontstaat en je in de verdediging wordt gedrongen, ben je te laat met je maatschappelijke afwegingen. Daar kan geen communicatiecampagne tegenop.'

## Wat is uw boodschap aan ondernemers?

‘Mijn boodschap aan de leiders van grote bedrijven is dat innovaties die slim en moreel verantwoord zijn aangepakt, de groei en kansen in de markt niet belemmeren, maar juist kunnen bespoedigen. Precies vanwege de bredere blik op alle belangen.’

## Mensen hebben verschillende levensovertuigingen en denken allemaal anders. Is er wel overeenstemming mogelijk over ethische keuzes?

‘Als ik het over ethiek heb, dan bedoel ik een humanistische ethiek. Mensen zijn het over veel dingen eens, ondanks alle verschillen van mening. We zijn bijvoorbeeld tot een Universele Verklaring van de Rechten van de Mens gekomen. Ieder mens is kwetsbaar en verdient bescherming, bijvoorbeeld tegen asbest, tegen giftige voeding, onveilige voertuigen en identiteitsfraude online.

Het gaat erom dat iedereen in deze eeuw van ongekende complexiteit zijn verantwoordelijkheid neemt: wetenschappers, ontwerpers, producenten, industrie, investeerders, politici en media.

114

Als we zelfrijdende auto's maken, wie stellen we verantwoordelijk als er toch een ongeluk gebeurt? Wie is er verantwoordelijk voor de drones die op een bepaald moment 'beslissen' een doel te beschieten? Als we robots inzetten, wat heeft dat dan voor gevolgen voor de werkgelegenheid? Al dat soort vragen moeten we vooraf bedenken én beantwoorden voor we iets maken, en al doende moeten we blijven nadenken en heroverwegen.

Dat gebeurt al wel, maar nog niet structureel en systematisch genoeg. Laten we de capaciteit en de institutionele plekken creëren waar op een goede manier, op basis van de juiste informatie en met voldoende gezag over dit soort vragen wordt nagedacht, met een grote mate van openheid en accountabiliteit. Op basis daarvan kan dan beleid en wetgeving worden gemaakt.

## Is onze grootste angst niet dat de techniek slimmer wordt dan de mens en het overneemt?

‘Er zijn al schakcomputers die slimmer zijn dan de beste schaker. Computers zijn al veel beter in het herkennen van patronen dan menselijke experts. Ze winnen nu ook de kennisquiz. Maar computers zijn slechter in echt menselijke dingen als emoties. Technologie is een hulpmiddel om de wereld beter te maken, geen doel op zichzelf. Dat moeten we nooit vergeten.

Het gaat om de aarde die zucht en steunt onder de bevolkingsdruk en onder wat wij hier allemaal teweeg brengen. De vraag is hoe technologie ons kan helpen de problemen op te lossen, in plaats van te verergeren. Wij zijn verantwoordelijk voor de keus om in bepaalde gevallen een computer of robot in te zetten als die iets beter kan dan een mens. Maar machines zijn nooit zelf verantwoordelijk voor een oplossing. De mens moet altijd *in charge* blijven en uiteindelijk de verantwoordelijkheid nemen. Wie zijn verantwoordelijkheid opgeeft, geeft zijn menselijkheid op.'



# Het jaar 2033<sup>1</sup>

## Kern

In welke wereld leven de mensen die in 2015 geboren worden en 18 jaar worden in 2033?

Er wordt vaak een beroep op ons gedaan om te denken aan de generaties na ons, maar in hoeverre doen we dat werkelijk? En krijgen onze kinderen het daadwerkelijk minder goed dan wij? Of is dat fatalistisch denken?

Uitdaging is om ons een voorstelling te maken van de wereld anno 2033 waarin de generatie 18 jarigen dan zal leven, leren en werken. Dat is interessant én relevant. Om de gedachten te scherpen, ontwikkelingen te doordenken en open te staan voor verandering en creativiteit. Het betekent reflecteren op de vraag 'hoe kan het gaan de komende jaren en welke rol spelen burgers vanuit de samenleving, ondernemers vanuit het bedrijfsleven, wetenschappers en politici?' Aan welke scenario's kan worden gedacht? Zal er een essentieel onderscheid zijn tussen de 20<sup>e</sup> eeuw – het fysieke tijdperk- en de 21<sup>e</sup> eeuw- het digitale tijdperk? En hoe kan door samenwerking worden bijgedragen aan een bepaalde uitkomst? Of is dat een illusie? Welke factoren beïnvloeden ons samenleven tot 2033? Welke signalen, statistieken, trends, onderzoeken en scenario's geven ons nieuwe inzichten?

Verschillende invalshoeken zijn denkbaar. Onder meer die van de '3 P's': People, Planet en Profit. De invloed van ICT, mogelijk disruptief. Daarnaast zijn de geopolitieke verhoudingen relevant. Maar ook de vraag hoe wij in 2033 met elkaar willen of denken samen te leven. Wat betekent 'zingeving' dan? Waar geloven wij in en wat inspireert ons om 'de schouders er onder te zetten'?

117

1 Opgesteld door het secretariaat van VNO-NCW.

## Mondiale ontwikkelingen en uitdagingen

De wereldbevolking neemt de komende decennia sterk toe. In 2050 leven er hoogstwaarschijnlijk 9 miljard mensen op onze aarde waarvan een heel groot deel in steden. Urbanisatie wereldwijd neemt toe: 180.000 mensen per dag trekken naar een stad. Rond 1950 woonden er wereldwijd zo'n 730 miljoen mensen in steden. In de loop van het komende jaar zullen dat er 3,3 miljard zijn, meer dan de helft van de wereldbevolking. In 2030, voorspelt de Verenigde Naties (VN), zullen maar liefst 5 miljard mensen in steden wonen. Dat is zo'n 60 procent van alle wereldburgers. Bovendien stijgt tegelijkertijd de welvaart van veel mensen. De mondiale vraag naar grondstoffen, energie, voedsel en water zal dan ook enorm toenemen evenals de omvang van de wereldeconomie. Het stelt ons voor uitdagingen op het gebied van onder meer het klimaat en het behoud van biodiversiteit. Uitdagingen die weer sterk samenhangen met het gebruik van grondstoffen, energie en water.

- Waar liggen de grenzen? Of worden steeds nieuwe technieken ontdekt en oplossingen gevonden die het mogelijk maken aan de toenemende vraag te voldoen en tegelijkertijd vergroening te doen toenemen en de milieudruk te doen afnemen? Hoe kan een circulaire economie ingericht worden?
- Nederland is sterk in het leveren van oplossingen voor wereldvraagstukken. Duurzaam omgaan met onze aarde is daarin een kernwaarde en is tegelijkertijd ook een groeistrategie. De vraag is hoe het maatschappelijk verantwoord ondernemen zich de komende decennia verder ontwikkelt. Welke rol spelen mensen, bedrijven, overheden en welk beleid is er nodig? Wordt er in vergaande vorm samengewerkt om de aarde ook voor de volgende generaties goed achter te laten?

## Geopolitieke verhoudingen

Het debat over Europa raakt ook aan onze geopolitieke verhoudingen. Afhankelijkheden worden groter. Machtsverhoudingen verschuiven, bij bestaande instituties als de (VN), het Internationaal Monetair Fonds (IMF) en de Wereldbank klinkt steeds vaker de roep om omvorming. Nieuwe (regionale) militaire spanningen ontstaan, onder meer rondom de Chinese zee, in het Midden-Oosten, in Afrika en de Oekraïne.

- Hoe gaan we om met deze veranderingen? Is er een toenemende behoefte aan 'global governance'? Welke vormen van samenwerking, hervorming(en) en beleid is nodig en haalbaar om in 2033 vreedzaam en welvarend met elkaar samen te leven?

- Toegang tot grondstoffen vormt een belangrijke drijfveer in de politieke en soms militaire koers van landen. De circulaire economie is daarop een antwoord, maar wat betekenen deze ontwikkelingen voor Nederland in haar externe betrekkingen?

## Europa

Europa is voor Nederland als handelsland van groot belang. De export, waar ons land sterk in is, gaat voor een groot deel naar andere Europese landen. De Europese Unie met ruim 500 miljoen inwoners is in dat opzicht een enorme afzetmarkt voor de Nederlandse bedrijven en hun ondernemers. Naast dit element dat raakt aan het ondernemerschap, de interne markt en de behoefte aan een gelijk speelveld voor bedrijven, vindt tegelijkertijd een heel ander debat plaats over de rol van Europa. Een debat gericht op het terrein van democratie, soevereiniteit, financiën en politiek. Denk aan de euro, de banken en de relatie van Europa met haar omgeving. Daarnaast is het vertrouwen van de burger in Europa fors gedaald en zijn velen kritisch op 'wat er uit Europa komt', vaak gerelateerd aan een gevoel van overbodige regelgeving en een overmaat aan bureaucratie.

- Welke ontwikkeling gaat Europa doormaken? Zijn wij bereid een wenkend perspectief te bieden als het gaat om Europa? Wat dragen we uit over Europa aan onze volgende generatie en hoe verhoudt dat zich tot de rest van de wereld? Is Europa zowel intern als extern in staat om mee te groeien in een globaliserende wereld, met nieuwe spelers (de BRIC-landen en 'The Next Eleven')?

119

## Ons land Nederland

De wereld om ons heen verandert in sneltreinvaart. Woonden er in 1950 nog ruim 10 miljoen mensen in ons land, tegenwoordig gaat het om ruim 16 miljoen mensen die met elkaar werken, leven en wonen op een relatief klein oppervlak. In 2038 ligt het aantal inwoners in Nederland naar verwachting rond de 17,8 miljoen.

Nederland kent een periode van vergrijzing en tegelijkertijd een stijging van de levensverwachting. Wel neemt het aantal ouderen de komende decennia langzamerhand af. Tegelijkertijd is er een daling van het gemiddeld aantal kinderen dat wordt geboren.

- Wat betekent de demografie voor onze samenleving, voor onze bedrijven en voor de groei en het vermogen van de BV Nederland?

De groeivoorzichten na zeven jaar van de facto stagnatie zijn mager. De werkloosheid is nog hoog en ons nationaal inkomen is nog steeds lager dan in 2008. Er is veel verdienvermogen verloren gegaan terwijl onomkeerbare economische, technologische, ecologische en maatschappelijke ontwikkelingen juist een groot beroep op het verdienvermogen doen. Meer groei lijkt dan ook onontbeerlijk. Om daarmee essentiële publieke voorzieningen te kunnen blijven bekostigen en voor het opvangen van de gevolgen van de vergrijzing. Maar ook de enorme economische veranderingsprocessen uit hoofde van (IT-)technologie, verdergaande globalisering, mondiale verschuivingen de voedsel-, grondstoffen-, energie- en klimaatopgaven, zullen een zeer groot beroep doen op het aanpassingsvermogen van Nederland.

- Hoe gaan we met de economische veranderingsprocessen om? Waar liggen de kansen voor het versterken van ons verdienvermogen en waarmee verdienen we in de toekomst ons brood? Zorgen verdergaande IT-toepassingen en robotisering ervoor dat we veel arbeid niet meer zelf hoeven te doen? Wat betekent dat voor onze inzet richting 2033?

### De kwaliteit van leven en samenleven

De samenleving en de arbeidsmarkt van de toekomst zullen ongetwijfeld veel vragen van onze flexibiliteit, creativiteit en vermogen tot samenwerking. Het aantal vaste arbeidscontracten neemt af en de flexibilisering neemt toe evenals het aantal ZZP'ers. Dit raakt aan het thema arbeidsverhoudingen en de rol van de werkgevers en werknemers daarin. Daarnaast gaat het over het verdienvermogen dat ook wordt beïnvloed door het opleidingsniveau van jongeren. Het vraagt om adequaat onderwijs van hoge kwaliteit. Onderwijs dat jongeren via kwalitatief goede opleidingen in staat stelt op de arbeidsmarkt bij te dragen aan vernieuwing en innovatie.

- Hoe blijven wij innoveren en slim en goed gebruik maken van nieuwe ontwikkelingen en technologieën die de productiviteit verhogen? Betekent het meer met minder in 2033?
- Welke rol van werkgevers en werknemers is nodig?

Nederland is één van de meest welvarende plekken op aarde. En onze kinderen behoren, zo vertellen onderzoekers ons, tot de gelukkigste in de wereld. De kwaliteit van leven in Nederland is hoog. Nederlanders zijn over het algemeen tevreden over hun omstandigheden. Het maatschappelijke debat gaat over de participatiemaatschappij en de rol van burgers daarin. Burgerinitiatieven komen op en een nieuwe balans lijkt te ontstaan als



het gaat om solidariteit, zelfredzaamheid, eigen kracht en meedoen in de samenleving.

- Zet het debat over de participatiemaatschappij door? Of raken we aan de grenzen van het haalbare? Hoe staat het bedrijfsleven in deze discussie als werkgever? Waar willen we staan in 2033 en waar halen we dan onze inspiratie vandaan? Welke rol speelt religie en zingeving tegen die tijd?
- Wat is en kan in 2033 de rol zijn van het collectief?

## Bijlage 2: Programma

### Vrijdag 6 februari

- vanaf 12.30 uur *ontvangst met lunch*
- 13.30 uur *opening*  
**Hans de Boer**, voorzitter VNO-NCW
- 13.45 uur *inleiding*  
**Frans van Houten**, CEO Royal Philips
- inleiding*  
**Gerard 't Hooft**, hoogleraar theoretische natuurkunde, Universiteit Utrecht en in 1999 winnaar van de Nobelprijs
- gesproken column*  
**Rob Wijnberg**, filosoof, journalist en oprichter van het journalistieke platform 'De Correspondent'
- 15.15 uur *pauze*
- 15.50 uur *forumdiscussie*  
**Valerie Frissen**, directeur SIDN Fonds en Bijzonder Hoogleraar ICT & Social Change, Erasmus Universiteit Rotterdam  
**Chris Buijink**, voorzitter Nederlandse Vereniging van Banken (NVB)  
**Mariëtte Hamer**, voorzitter van de Sociaal-Economische Raad  
**Arjan Vliegthart**, wethouder Amsterdam (SP) met de portefeuilles Werk, Inkomen en Participatie en Stadsdeel Nieuw West in beheer
- 16.50 uur *einde plenaire gedeelte; naar de parallelsessies*
- 17.00 uur *parallelsessies*
- 18.30 uur *aperitief*
- 19.15-22.00 uur *diner*

## Zaterdag 7 februari

vanaf 07.30 uur	<i>ontbijt</i>
09.00 uur	oecumenische dienst onder leiding van <b>barones Hilde Kieboom</b> , voorzitter van Sant´Egidio in de Lage Landen
10.00 uur	<i>heropening</i> door conferentievoorzitter
10.10 uur	<i>inleiding</i> <b>Halbe Zijlstra</b> , fractievoorzitter VVD Tweede Kamer der Staten-Generaal
11.00 uur	<i>pauze</i>
11.30 uur	<i>forumdiscussie</i> <b>Ton Heerts</b> , voorzitter FNV <b>Rob van Leen</b> , Chief Innovation Officer DSM <b>Louise Gunning-Schepers</b> , voorzitter College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam (UvA) en de Hogeschool van Amsterdam (HvA) en kroonlid van de Sociaal-Economische Raad
12.30 uur	<i>slotwoord</i> <b>Hans de Boer</b>
aansluitend	<i>afscheidslunch</i>

123

Conferentievoorzitter: **Felix Rottenberg**, raadgever, bestuurder en moderator

## Bijlage 3: Over de Bilderbergconferentie

In artikel 2 van de VNO-NCW-statuten is sinds 2006 het volgende opgenomen:

‘Bezinning op basis van een rijke traditie op levensbeschouwelijk terrein maakt integraal onderdeel uit van de belangenbehartiging. Dit betreft mede bezinning over het vraagstuk van een rechtvaardige sociaal-economische ordening.’

De Bilderbergconferentie is de jaarlijkse bezinningsconferentie van VNO-NCW.

De geschiedenis van de conferentie is vastgelegd in het jubileumboek ter gelegenheid van de 50<sup>ste</sup> Bilderbergconferentie in 2012.

De conferentiethema's in deze eeuw waren als volgt:

- 2001: *Arbeidsverhoudingen op een keerpunt?*
- 2002: *De integere manager*
- 2003: *Een (on)gezonde afkeer van de politiek?*
- 2004: *Werken aan vertrouwen*
- 2005: *Op eigen kracht; van verzorgingsstaat tot participatiemaatschappij*
- 2006: *Leiderschap is meesterschap*
- 2007: *Ondernemen in het Europa van morgen*
- 2008: *Duurzame globalisering; over het kwetsbare evenwicht van profit, prosperity, people en planet*
- 2009: *Duurzaam succes; over ondernemen in de wereldeconomie*
- 2010: *Duurzaam herstel*
- 2011: *Nieuwe verantwoordelijkheden*
- 2012: *Onze gezamenlijke toekomst; 50 jaar Bilderbergconferentie*
- 2013: *Vernieuwende partnerschappen*
- 2014: *De kracht van Nederland*
- 2015: *Het jaar 2033*







